

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Balázs Mihály Szentábrahámi Lombard Mihály és Halle	239
Keserű Gizella Agh István peregrinációja (1734–1737)	253
Rezi Elek Közös unitárius teológiai konferenciák a 20. század utolsó évtizedében	266
Oláh Sándor Diktatúra a mindennapokban 2. Az alávetettség mintázatai: Gellérd Imre hétköznapijai Siménfalván az ötvenes években.	278

MŰHELY

Kovács Sándor (közlő) Adalékok Balázs Ferenc fegyelmi kivizsgálásához.	307
---	-----

SZÓSZÉK – ŪRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Szabó László Éljen a nemzet, éljen a hon!	317
Ledán M. István Test és lélek	323
Ledán M. István Egy családi dráma: Izmael és Hágár.	328

KÖNYVSZEMLE

Szigeti Molnár Dávid: HEVESI Andrea: *„Velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak”. A 17. századi unitárius gyülekezeti ének* (Budapest: MUEME, 2018), 281. pp. 336

Halottaink

Dimény András 340
Bíró Mihály 340
Kelemen Levente 341

Kivonatok 342

TANULMÁNYOK

Balázs Mihály¹

Szentábrahámi Lombard Mihály és Halle²

Szentábrahámi Lombard Mihályra (1683–1758) vonatkozó ismereteink lényegesen gyarapodtak az unitárius egyháztörténet Kozma Mihály által írott 18. századi fejezetei magyar fordításának közzétételével.³ Ebben nem csupán életútjának legfontosabb eseményeiről értesülhet a szélesebb olvasóközönség, hanem arról is, hogy milyen hírnévnek örvendett a más vallásúak és sajátjai között. Az előbbiek személyét és egyházának dogmatikáját egyaránt célba vevően az unitáriusok isteneként emlegették, míg az utóbbiak számára a nagy Szentábrahámi „csak” felekezetük szeme és szája volt, akiről már életében festmény is készült, melynek másolatai a legenda szerint Bécsben is olyan népszerűségnek örvendtek, hogy a későbbi uralkodó, II. József is csak nagy nehézségek árán tudott egyet beszerezni. Érdemei méltatása során Kozma az Ezékiel 1-ből kiinduló Fejérvári Sámuel halotti prédikációját idézi, s „négy lelkes állat” sajátosságait mutatja ki jellemében. Egyfelől ember volt, mert az üres címekért nem kapdosó alázatosság jellemezte, ökör is volt, mert fáradhatatlan teherhordozóként mulasztást nem ismerően dolgozott, a sas példázza az istenes dolgokban megnyilvánuló bölcsességét, és bátor oroszlámként védelmezte az egyházat külső és a rossz erkölcsre haj-

¹ BALÁZS Mihály (1948) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem nyugalmazott egyetemi tanára. Elérhetősége: rotonde9@gmail.com.

² A tanulmány megjelent a *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére* c. kötetben. (Szerk. BOGDÁNDI Zsolt és LUPESCU MAKÓ Mária [Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020], 45–58.) A munkát az NKFIH-OTKA 116234. sz. pályázata támogatta.

³ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* III/I., ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin szöveggel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR Lehel (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME–OSZK, 2018), A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1., 698–723.

lamos belső ellenségek ellen. A prédikáció idézése után aztán Kozma bizonyos negatívumokat is felemlget: az újításoktól való félelem, a saját elgondolásaiól engedni nem tudó makacsság, a sérelmeken túllépni nem tudó kicsinyesség.

A most szélesebb körben elérhetővé tett források bizonyára hozzájárulhatnak majd jellemének árnyaltabb bemutatásához is, ám a legfontosabb feladatnak mégis dogmatika- és kegyességtörténeti, továbbá egyházszerkezési szempontból egyaránt kiemelkedő fontosságú munkásságának feldolgozása látszik. Legalább az elindulást ebben is megkönnyíti majd az említett kiadvány, hiszen Kénosi Tőzsér János Földesi Ferenc gondozásában már korábban megjelent katalógusait⁴ kiegészítve, teljesebb listát kapunk életművének zömmel kéziratban maradt darabjairól. Ráadásul ez Hoffmann Gizella jóvoltából informálja az olvasót a művek elérhetőségéről is, s nem csupán a fő lelőhely, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár jelzeteit tünteti fel, hanem gyakran utal további erdélyi és magyarországi gyűjteményekre is.

Ezzel együtt életművének feldolgozása kitartó munkát igénylő feladat lesz, hiszen a tanárkodása (1716–1737) alatt különféle tantárgyakból készült kompendiumok vagy a püspöksége (1737–1758) során született teológiai és az egyházi élet szolgálatában álló művek időrendjének és forrásainak tisztázása sem történt meg, s így természetesen nem kerülhetett napirendre az unitarizmus történetében betöltött helyének árnyalt elemzése sem. E tekintetben a legsúlyosabb tétel természetesen a *Summa universæ theologiæ christianæ* című műve, amelyet a közvélekedés szerint legalábbis még a kollégium tanáraként fogalmazott meg, de amely csak 1787-ben, II. József uralkodásának türelmesebb korszakában jelenhetett meg, s amelyről Derzsi Károly jóvoltából *A keresztény hittudomány összege* címmel 1899-ben magyar fordítás is napvilágot látott. Az ehhez fűzött reflexiók meghatározók voltak az életmű egészének értékelésében. Igen beszédes az a latin epigramma, amely Balla Imre bágyoni lelkész és egyházköri jegyző tollából született meg a latin kiadás évében, 1787-ben. Ez a mű szelíd hangjával hozza összefüggésbe a királyi jóváhagyás elnyerését, hangsúlyozza, hogy a szerző a Szentírás zsinórmértékét követve tanítja meg az olvasót arra, mit kell hinnie és cselekednie, s Fausto Sozzinin kezdve a teljes sociniánus teológiai mezőny felsorolásával úgy ad történeti kontextust a szerzőnek, hogy a 16. századi erdélyiek

⁴ KÉNOSI TŐZSÉR János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania – Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, szerk. FÖLDESI Ferenc (Szeged: Scriptum Kft, 1991), Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32., 39., 172–177.

közül csak Enyedit és Sommert említi meg, s egy szava sincs Dávid Ferencről.⁵ Folytatódik ez a tendencia a szerzőnkről pályaképet felrajzoló Jakab Eleknél, aki kijelenti, hogy Szentábrahádi minden erdélyi unitárius teológusnál nagyobb volt, nagyobb mint Enyedi vagy Dávid Ferenc, „nagyobb volt pedig önmérséklése s azon eszélyességénél fogva, hogy ő azon szirt mellett, hol amaz hajótörést szenvedett – melynek következése egy vallásnak szabad fejlődését szinte végképp fennakasztotta – szerencsésen tudván evezni, két század haladását kötötte egybe, s a XVIII. század üldözései közül kimentett egyházunk előtt új, boldogabb jövő pályáját nyitotta fel”.⁶ Nagyobb megértést mutat ugyan a régiség iránt Vári Albert Szentábrahádi teológiáját a modern unitarizmus felől nagy szakértelemmel bemutató tanulmánya,⁷ ám ő a kora újkori unitarizmus fejleményeinek hézagossá ismerete következtében nem észlelt semmiféle különbséget Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Enyedi György, Csanádi Pál és Árkosi Benedek felfogása között, s így egyetértően idézte Jakab Eleknek az előbbivel nehezen összeegyeztethető mondatát: „Dogmatikánkban és confessiónkban egy, a szabad vizsgálódásban nagyon is előrehaladt felekezet hitének és meggyőződésének oly rámáját adta meg, úgy formázta azt a legnehezebb időben, hogy a lényegből formákért semmit fel nem áldozott, s eképpen létezésünk örök alapját vetette meg.”⁸ Még tovább haladt a Szentábrahádi megszelídítésében a Váriról nem tudó, de Jakab Elek tanulmányát ismerő evangélikus Masznyik Endre.⁹ Ő a Jakab Elek által idézett hitvallás és a nagy teológiai mű összevetéséből egy jó irányú fejlődést is kimutatni vél az unitárius püspök felfogásában. Ennek az a lényege, hogy az „antitrinitaristikus” tendenciákat elhagyva, a trinitást bibliai vagy üdvoconomiai értelemben hirdető, remonstráns teológiai irány képviselőjéig jutott el. Ez alapján a hazai teológiai irodalom legnagyobb dogmatikusaként ünnepli, aki nem csupán a Jézus nem imádására vonatkozó botránykövet iktatja ki teológiájából, hanem távol kerül a Krisztussal és a Szentlélekkel szakító enyhébb antitrinitárius felfogásoktól is, így – ez az akadály elhárulván – protestánsnak és

⁵ Közölve a harmadik jegyzetben leírt egyháztörténetben: UZONI FOSZTÓ, KOZMA, KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...*, 703–706.

⁶ JAKAB Elek, „Szent-Ábrahádi Lombard Mihály”, *Keresztény Magvető* 1. évf., 1. sz. (1861): 185.

⁷ VÁRI Albert, „Szentábrahádi teológiája”, *Keresztény Magvető* 35. évf. 4. sz. (1900): 145–154.; 5. sz. (1900): 257–267.; 6. sz. (1900): 307–319.

⁸ JAKAB, „Szent-Ábrahádi...”, 185.

⁹ MASZNYIK Endre, „Szent-Ábrahádi Lombard Mihály, mint dogmatikus I–IV”, *Theológiai Szaklap* II. évf., 3. sz. (1903): 199–211.; II. évf., 4. sz. (1904): 267–280., II. évf., 5. sz. (1904): 337–348.; III. évf., 1–5. sz. (1904–1905): 21–41.

kereszténynek tekinthető. Nincs most itt mód annak részletes kifejtésére, hogy az evangélikus teológus túlságosan messzire megy Szentábrahámi teológiájának „kifehérítésében”, azt viszont nagy elismeréssel kell hangsúlyoznunk, hogy a szakirodalomban ő mutatott rá először a Szentábrahámi és a németalföldi remonstráns teológusok közötti egyezésekre, s a kolozsvári teológus művében található hivatkozások alapján is szorgalmazta ennek elmélyült tanulmányozását.

Jóval később szerezhettünk tudomást Szentábrahámi további európai ösztönzőiről és forrásairól. Arról már Jakab Elek is írt, hogy 1711-ben a Szebenben tárgyaló országos bizottság unitárius tagjai mellé rendelték lelkésznek, s Kovács Sándor¹⁰ részletes életrajzot közölt arról a Homoródszentmártoni Bíró Sámuelről (1665–1721), aki az unitáriusok vezető képviselője volt, s azt is feltárta, hogy ő a századforduló éveitől haláláig nagyon fontos szerepet töltött be az egyház életében. A Teleki Mihály mellett nevelkedett, kitűnő felkészültségű jogász az új világban is magas polcra jutott, előbb az erdélyi harmincad főfelügyelője lett, majd 1715-től főkormányiszéki tanácsos. Egyházát nem tudta ugyan megóvni az ezekben az években elszenvedett veszteségektől, de a pénzügyi alapok létrehozására, valamint a világi elemek szerepének növelésére vonatkozó elképzeléseivel azok közé tartozott, akik képesek voltak a túlélés reményességét felcsillantani.¹¹ Csaknem bizonyos, hogy az egyház első főgondnokaként jelentős szerepe volt abban, hogy Szentábrahámi külföldi peregrinációra indult, s az sem kizárt, hogy nem csupán az anyagiak előteremtésében segített (erre utalna az is, hogy hazatérte után, 1715-ben egy fél évig ennél a családnál volt nevelő). Mivel a peregrináció első állomása Halle lett, az sem elképzelhetetlen, hogy ez a pietizmustól mélyen megérintett szász királybíró, Andreas Teutsch és Bíró Sámuel egyeztetett elgondolása volt. A magyar kutatás számára Font Zsuzsa által elérhetővé tett új adatok ezt nagyon valószínűvé teszik.¹² A pietizmus erdélyi terjesztésén fáradozó Christoph Nicolaus Vogt ugyanis arról számol be August Herman Franckének 1712. június 23-án, hogy Szentábrahámi Teutsch ajánlásával érkezik majd Halléba, ahonnan egy kis időt eltöltve Hollandiába megy. A levél folytatása – ez a diák,

¹⁰ Kovács Sándor, „Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel főgondnok életéhez”, *Keresztény Magvető* 108. évf., 1. sz. (2002): 12–19.

¹¹ Erről a hivatalnoktípusról új megfontolások: KESERŰ Bálint, „Multikonfesszionalizmus a Habsburg-Erdélyben: a kezdetek”, in Uő, *Ráció és rajongás. Eszmeformalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)* (Budapest: Balassi, 2019), Humanizmus és reformáció 38., 173–188.

¹² FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2001), 82–84.

noha sociniánus, nézeteiben úgy tűnik, megingott, és a királybíró nem kételkedik benne, hogy még visszatéríthető a jó útra – egyáltalán nem zárja ki az eltérő vallású férfiak együttműködését, hiszen Andreas Teutsch az erdélyi diák esetleges áttérésére vonatkozó reménységét nyilván nem osztotta meg az unitáriusokkal, ők pedig az ilyen megkísértést szinte természetesnek tekinthették. Ezt a Keserű Bálint által alapos tanulmányban bemutatott, Németországban lutheránussá lett, majd az unitáriusokhoz visszatért Paulus Michael Rhegeniusszal alig korábban történtek is napirenden tartották.¹³

Tőle eltérően forrásaink szerint Szentábrahámi egy pillanatra sem ingott meg a németországi evangélikus közegben, de a pietizmus jegyében frissen (1694-ben) alapított hallei egyetemen tapasztaltak számottevő hatással voltak életművének alakulására. Kéziratos hagyatékának imént jelzett feltáratlansága miatt erről teljes képet ma még nem alkothatunk, az viszont bizonyos, hogy ottani élményeinek és olvasmányainak jelentékeny nyoma a nagy teológiai összegzés függelékeként kezelt, de önállóan is terjesztett egyháztörténetében, illetőleg az ennek végén olvasható *Precautiones ad historiam ecclesiasticam tenendæ* című traktátus. Nem tudhatjuk, hogy ez a fontos reflexiókat tartalmazó szöveg mikor keletkezett. Az viszont bizonyos, hogy a nagy egyháztörténet kéziratos másolatai szinte mindegyikében tapad a főszöveghez, s ez figyelhető meg a latinból Uzoni Fosztó által készített magyar fordítás esetében is. Terveim szerint hamarosan sor kerül a latin és magyar változat párhuzamos közzétételére, ám mostani mondanóm érthetőbbé tételére elengedhetetlen, hogy felidézsem legfontosabb megállapításait.

Az összegzést megkönnyíti, hogy az egyháztörténet fő szövegére visszautalóan a szerző 24 pontban összegzi mondanóját. A tételszerű megállapításokat nagyon eltérő terjedelmű kibontás követi, ám ezek felsorolása képet adhat a gondolatmenet legfontosabb állomásairól.

1. A kereszténység korai írásai nagy pusztulásnak és pusztításnak lettek kitéve, sok a részlegesen vagy teljességgel meghamisított szöveg is.
2. Sokan kétes hitelű vagy meghamisított szövegekkel érvelnek.
3. Az egyháztörténet-írók a legritkább esetben elfogulatlanok, közöttük gyakoribb az előítéletesség, mint a világi történetírók között.
4. Nem lehet automatikusan eretneknek minősíteni azokat, akiket valakik így minősítenek. Különösen a hatalmon lévőkötől származó ilyen megjelölések gyanúsak.

¹³ KESERŰ Bálint, „Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és a német karteizianizmus” in Uő, *Ráció és rajongás...*, 63–74.

5. Kinek-kinek a hitét tulajdon szavaiból és írásaiból kell megítélni. A kútfő tartalmazza a tiszta vizet.
6. Nem csupán más tévedhet a véleményalkotásban, hanem mi magunk is.
7. A szekták elnevezéséből nem lehet következtetni tanításaikra.
8. Nem elég csak az egyik fél történetét olvasni.
9. Az egyháztörténeteket is meg kell próbálni előítélet nélkül olvasni.
10. A történetírók dicséreteit és gyalázkodásait egyaránt folyamatos mérlegelés tárgyává kell tenni.
11. A történetíróknak nem szabad csak a nekik tetsző dolgokat megörökíteni.
12. Az egyháztörténet-író nem hallgatja el a nagy férfiak vétkeit azzal az indokkal sem, hogy megörökítésük árt a keresztény vallásnak.
13. Az egyháztörténet-író ne kedvezzen egyik vallásnak sem, legfeljebb azt mérlegelheti, hogy egy vallás uralkodó vagy pedig elnyomott.
14. Hamis és erőtlen érveket és történeteket ne hozzunk fel egyetlen vallás védelmére sem.
15. Egy egyház szerencsés előmeneteléből nem lehet tanításai igazságára következtetni.
16. A csodák, a szentek és a mártírok számából sem lehet egy vallás igaz voltára következtetni.
17. A gyűlölet elvakít, ezért csak levetkőzése után szabad bármilyen ítéletre vállalkozni.
18. Nem nevezhető isteni buzgóságnak az, hogy a keresztények gyűlölik az eretnekeket.
19. Gyakran a téves magyarázatok, hamis következtetések és hasonlatok félretolásával lehet csak eljutni ahhoz, amit egy vallás tanít.
20. Valószínűbb annak a vallásnak az igaz volta, amely kisebb pompával és kevesebb külső szertartással élve, közelebb áll a kereszténység korai egyszerűségéhez.
21. A mai vallások értékelésekor abból kell kiindulni, hogy mennyire egyeznek a régi apostoli vallással, s elfogadhatatlan lenne a viszony megfordítása.
22. A cselekedetekben tapasztalható színleléseket meg kell különböztetni a szándéktól. Ez igaz a külső szertartásokra is, amelyek gyakran csak babonás tisztelgések.
23. A pogányok és keresztények vagy a különböző egyházak azonos szóhasználata gyakran eltérő tanítást takar.

24. Amint a kereszténység hajdanán csak fokozatosan távolodott el az ősi egyszerűségtől, sokak munkája kellett helyreállításához is. Ez a munka még csak a tanításokhoz jutott el, s nem került sor az erkölcsök megjavítására.

A felsorolt tételek természetesen csupán a gondolatmenet csomópontjait jelölik ki, s kiemelésük talán el is fedti a szöveg aránytalanságait, hiszen néhány esetben csupán pár soros, máskor többoldalas kifejtés következik. Ez részben azal magyarázható, hogy szerzőnk időnként szó szerinti idézetként vagy parafrázisként szinte oldalnyi szövegdarabokat emel át általa fontosnak tartott munkákból, sőt a kereszténység európai megjelenését és elterjedését taglaló befejező részben fel is bomlik ez a szerkezet: egy nagyon terjedelmes egységben 17–18. századi történetírók mutatják be, hogy az uralkodók miképpen és milyen konkrét hatalmi megfontolásból vették fel a kereszténységet.

A mű kezdetén a később is folyamatosan felhasznált szerzőktől vett idézetek jelenítik meg az egyetemes keresztény egyház korai időszakára vonatkozó tragikus forráshelyzetet. A nagy vállalkozás egészével összhangban (ne feledjük: az egyháztörténet a nagy dogmatikai összefoglalás részét képezi) remonstráns és unitárius szerzők sorakoznak fel. A felütést a folytonosan jelen lévő alapvető forrás, a legeruditusabb remonstráns, Johannes Clericus (Jean Le Clerc) a pusztulást nagyon érzékletesen lefestő, hosszas idézése jelenti. Itt idézett egyháztörténete (*Historia ecclesiastica duorum primorum a Christo nato sæculorum, e veteribus monumentis depromata*) mellett folyamatosan használja az *Ars critica* című nagyon híressé vált filológiai értekezés három kötetét. A remonstránsok közül valamivel ritkábban, de folyamatosan hivatkozik még Philipp Limborch *Historia inquisitionis* című munkájára. Ehhez csatlakoznak a szentháromságtagadókkal szorosabb kapcsolatot ápoló Christophorus Sandius *Bibliotheca Antitrinitarioruma*, de főleg a *Nucleus historiæ ecclesiasticæ* című nagy igényű összefoglalás a szentháromságot valamilyen formában tagadókról. Hivatkozik még felekezetétől távolabbi szerzőkre, így a történészek közül a református Guilelmus Perkinsiusra, a katolikus Melchior Canusra, valamilyen összefüggésben Bellarminus és Baronius mellett előkerülnek a magdeburgi centuriák szerkesztői, sőt a legendásan elfogulatlan Jacobus Thuanus is, ám vizsgálataink jelenlegi fázisában már kijelenthető, hogy ezeket csupán másodkézből, a remonstráns és antitrinitárius elődök munkájából idézi. Úgy tűnik tehát, hogy a legnagyobb önállósággal a sok 17–18. századi történészt önállóan használó, befejező rész készült el, jóllehet itt is jelentékeny mintái voltak, valamilyen mértékben talán a más szempontú európai áttekintést adó és többször hivatkozott Pufendorf is.

Ebben a kontextusban aligha hagyható figyelmen kívül, hogy három olyan, Halléhoz a legszerveesebben hozzátartozó szerzőt is meg tudunk nevezni, akinek valamelyik írását Szentábrahámi egészen bizonyosan kézbe vette művének megfogalmazásakor. A felbukkanás sorrendjében is első Christian Thomasiust nem kell bemutatnunk, hiszen életművének legfontosabb mozzanatairól magyar nyelvű szakirodalom alapján is lehet tájékozódni. Ráadásul Font Zsuzsa monográfiája kifejezetten hallei tevékenységéről ad tömörségében is roppant informatív összefoglalást. Szentábrahámi öt esetben is *Cautelæ circa Præcognita iuris prudentiæ ecclesiasticæ* című művének az egyháztörténet-írással foglalkozó fejezetére hivatkozik. Mivel ennek első kiadása már 1712-ben megjelent, egyáltalán nem kizárt, hogy már akkor beszerezte magának, de lehetséges persze, hogy későbbi kiadások valamelyikéből dolgozott. (A kérdés azért nem dönthető el, mert az unitárius szerző nem lapszámra, hanem a fejezetek, illetőleg azon belül a paragrafusok számára hivatkozik.) Bizonyos viszont, hogy az 1712. szeptember 18-án a jogi karra beiratkozó és 1713 tavaszáig itt tartózkodó unitárius diák hallgathatta az intézmény működésére és az oktatás jellegére alapvető befolyással bíró s 1710 óta rektorként is funkcionáló, nagy hírű professzor előadásait, s könyvének elővétele bizonyosan nem független az akkor szerzett élménytől.

A felhasználás közös mozzanata a felekezeti elfogultságok mibenlétének és kezelésének körvonalazása. A harmadik tétel részletes bemutatása során átvett részletben a német bölcselet azt hangsúlyozza, hogy az előítélet-mentesség annak a vallásnak a feladását is magában foglalhatja, amelyben felnevelkedtünk, ha bebizonyosodna, hogy ez nem egyezik meg „az első időbeli religióval, hiszen ennek létrehozói bizonyosan nem olyan mértékben voltak a Szent Lélektől ihletettek, mint a próféták és apostolok”.

Még erősebben érinthette meg az unitárius szerzőt a 13. tétel keretében bedolgozott terjedelmesebb szövegegyeség. Thomasius itt nagy indulattal beszél: az uralkodó klérus mindent megtesz azért, hogy életüktől, becsületüktől és javaiktól megfosssa ellenfeleit, s gyakran a közrend védelmére hivatkozva nem engedi meg az elnyomott vallási közösség híveinek, hogy „mérget terjesztő műveket” tegyenek közzé, s lehetetlenné teszi védekezésüket. Erős törvényszerűségnek tartja tehát, hogy a legnagyobb gyanakvással kezeljük az elnyomott vallás bűneiről szóló híreszteléseket, hiszen az elnyomottaknak minden tekintetben nagyon óvatosnak kell lenniök, és így egészen bizonyosan tisztességes életmódot folytatnak. Az is bizonyos, hogy az uralkodó vallás hívei sok írást tehetnek közzé az elnyomottak meggyűlöltetésére, míg emezek egyházuk történetét sem tudják megosztani a nyilvánossággal. A kialakult gyakorlatot jól példázza Ágoston, aki, amikor elítélték őt a donatisták, felemelte szavát a vallás üldözése ellen, ám ami-

kor ő került uralkodó helyzetbe, a donatisták üldözésébe kezdett. De így változott az evangélikusok és a reformátusok véleménye is helyzetük függvényében. Thomasius számára ez érthetővé teszi a sokak által támadott és elfogultsággal vádolt Arnold álláspontját, aki számára az elfogulatlanságnál fontosabb volt a befekettítés leleplezése. (Itt Gottfried Arnold nagy vihart kavart *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie* című művéről van szó.) Arnold ugyanakkor hibát követett el a misztikusok felmagasztalásával: elhallgatta, hogy ők megvetik a jó cselekedeteket. Végül Thomasius szinte provokatív határozottsággal szögezi le, hogy ha egy, az elnyomottakat illető vád vizsgálata során az uralkodó vallás ezer híve közül akár csak egyetlenegy is akadna, aki az elnyomottak ártatlansága mellett állna ki, akkor az ő álláspontját kell elfogadni.

Szentábrahámi és közössége nyilvánvalóan erősen érintve volt az elmondottakban, ám óvatosságból az eredetit megszelídítve fogalmaz. Arnold Ágoston, az evangélikusok és a reformátusok említése nélkül metszi ki, szokatlan módon alpontokba rendezve, a legfontosabbakat:

- a. Az uralkodó vallásnak az elnyomotról terjesztett híreszteléseie eleve gyanúsoknak tartandók, mivel az elnyomott vallás hívei általában okosan és „módos emberességgel” viselik magukat.
- b. Törvényszerű, hogy az uralkodó vallás vezetői az elnyomott vallás történetéről gyűlöletet keltő módon nyilatkozzanak, a maguk históriáját pedig megszépítsék.
- c. Ha egy kérdésről ellenkező értelemben nyilatkoznak meg az uralkodó és az elnyomott vallás hívei, akkor valószínűbb, hogy az utóbbiaknak van igazuk.
- d. Ha az uralkodó vallás hívei közül akár csak egy nyilatkozna úgy, hogy egy vitatott kérdésben ők követtek el hibát, az elnyomott vallás hívei pedig vétlenek, akkor az ellenkezőjét állító többség ellenében is ezt kell elfogadni.

Két további – az apostoli idők utáni csodákkal szemben fenntartásokat megfogalmazó, illetőleg a kereszténységet felvevő fejedelmek hatalmi és gazdagodási motivációját hangsúlyozó – Thomasius-hivatkozásnál talán nem érdemes hosszabban elidőznünk, annál érdekesebb viszont a 20. tétel bő magyarázata. Itt a Gottfried Arnoldot idéző Thomasius felhasználásával az ősegyház nagyon szuggesztív rajzával találkozunk. Egyszerű hit és erkölcs jellemezte ezt a közösséget, nem voltak szubtilis hittételeik és pompázatos szertartásaik, a lakodalmi és temetési szertartások is díszes külsőségek és hosszú beszédek nélkül zajlottak le. De nem volt gyakorlat az ellenkező értelmű vagy hamis tanítások üldözése sem. Az első századok egyházatyái jóval szabadabban adták elő egyszerű és mindenki

számára követhető hitcikkelyeiket, mint a későbbi zsinatok. Művének címét ugyan említés nélkül hagyva s személyére sem reflektálva, de Thomasius közvetítésével az erdélyi unitárius mégiscsak átveszi tehát Gottfried Arnoldnak a radikális pietizmusban fogant elképzelését. Ezt persze megkönnyítette a Thomasiustól ugyancsak átemelt óvás is: igaz ugyan, hogy elfogadhatatlan az ősegyházi állapotok leírása során a mostani igaznak gondolt viszonyokhoz szabni az ott tapasztaltakat, ám attól is óvakodni kell, hogy a régiségben tapasztalt tökéletesség felismerése után azonnal annak megvalósítására törekedjünk, nem törődve azzal, hogy lehetővé teszik-e ezt a mostani állapotok, s hogy eszközeink megvannak-e hozzá.

A Halléhez köthető személyiségek közül Szentábrahामी kétszer is hivatkozik Friedrich Gladow egyik munkájára. Ez a sokszínű személyiség Lipcséből került ide, ahol nagyon fiatalon jelentetett meg egy német nyelvű értekezést a kereskedelmi élet kérdéskörében, majd Halléban 1712-ben a híres Gabriel Naudé politikai írókat feldolgozó bibliográfiájához írt németországi kiegészítéseket, később plágiumvitába keveredett egy, a német birodalom történetével foglalkozó kiadványa kapcsán, legutolsó műve pedig Jean Le Clerc franciául írott Locke-életrajzának fordítása volt. Vallásbölcseleti szempontból legjelentősebb írását ugyanakkor álneven tette közzé. Az *Irenæi Elpisti disquisitio de elegenda religione in Germania* bevallottan Christian Thomasius ihletésére íródott, és a nyomdahely megjelölése nélkül jelent meg Halléban 1719-ben. Az előszó elmondja, hogy korábban lutheránus volt, majd kifejti: nevét azért titkolja el, hogy érveire figyeljenek, s ne személye foglalkoztassa az olvasót. Az igaz vallás keresésének jogát mindenki számára garantálni akaró szerző egyéni módon és sok kortárs megoldási javaslatot mérlegelve érvel a határok között tartott kételkedés létjogosultsága mellett, tehát a kinyilatkoztatás és a ráció összhangjára törekedve jut el a babonáságokkal terhelt lutheranizmus elvetéséig, s köt ki a reformátusság mellett.

Nem tudhatjuk, hogy ezek közül bármi is eljutott-e Szentábrahámához. Biztosan kézbe vette viszont Gladow 1714-ben Halléban megjelent *De erroribus historicorum vulgaribus* című disszertációját. Természetesen ebben az esetben sem tartjuk kizártnak, hogy személyesen is ismerte a szerzőt, hiszen együtt hallgathatták Thomasius előadásait. A nagy hallei professzor ihletése egészen nyilvánvaló a műben, amely a történetírás egyetemes kérdéseibe ágyazva beszél kritikusan az egyháztörténet-írás helyzetéről. Nagyon határozott az indítás is: szerinte a történetíróknak azt az empedoklészi elvet kellene követniök, hogy csak a bizonyítást nyert dolgokat szabad bemutatni, s úgy látja, ennek megvalósításához azok kerülnek közel, akik Lukiánosz, Jean Le Clerc és Christian Thomasius tanácsait követik. A kétrészes mű első egységének 18. paragrafusá-

ban aztán sor kerül az egyháztörténészek elfogultságának leleplezésére is. Általános baj, hogy az egyházi férfiak csak a sajátjaikról képesek jót mondani, s ezt mindenkitől könyörtelenül megkövetelik. A kialakult megfélemlítés és zsarnokság két áldozatát, a protestánsokról jót mondani merészülő Jacobus Thuanust és a tridenti zsinatot tárgyilagosan bemutató Paulus Sarpiust név szerint is megemlíti.

A kérdéskör rendszeres tárgyalására aztán a második rész 15. és 16. paragrafusában kerül sor. Mivel Szentábrahámi innen emel ki részleteket, a gondolatmenet mellett a példákat is felidézzük. Szerzőnk Augiász istállójáról beszél: mindenki csak a sajátjaira hallgat, gátlástalanul gyártják a csodákat, a félelem, az elfogultság és az erudícióval megtámogatott hamis vélekedés vált uralkodóvá. Gyalázzák Julianus aposztatát, mert nem volt keresztény, ugyanakkor dicsőítő költeményeket írnak Traianusról, jóllehet az antik szerzők szerint iszákos és mindenfajta bűnökkel terhelt volt. A katolikusok megszámlálhatatlan hazugságot terjesztenek Lutherről és Kálvinról. Így aztán igaz Lucretiusnak az a mondanisa, hogy a vallás gyalázatos és erkölcstelen tettekre ösztönöz. De szeretné azt is, hogy a protestánsok se tekintsek igaznak a Johanna papissáról szóló történetet, továbbá azt, hogy X. Leó pápa a kereszténység kigúnyolója volt, VII. Gergely pápa pedig az ördöggel cimborált. Ha felütöd Baroniust, a magdeburgi centuriákat, Maiburgiust, Spanheimiust, mondja, ezernyi példát találsz az ilyenekre. De nem kevésbé gyanús számára Arnold véleménye sem. Dicséret illeti őt azért, mert sok igaz dolgot feltárt, de nem helyesli, hogy a vádlott felmentésének szándékával fogott az íráshoz. Nem csupán az igazságot kutatja tehát, hanem elfogultan írja meg históriáját. Az ilyenek aztán félrevezetik a politikusokat is, így aztán ezek védelmezni kezdik Klodvig háborúját a gótok vagy Nagy Károlyét a szászok ellen azzal, hogy ariánusok vagy pogányok voltak, s így lesz a kereszties hadjáratokból az Úr háborúja. Ha az ilyen vállalkozások sikeresek lesznek, akkor a hit győzedelmeskedik, ha nem, akkor a bűneinkkel magyarázzák. Karlstadt üldözését, Luther bosszúját a pápa vagy szigorú fellépését Anglia királya ellen bocsánatosnak tartják, Ximenes bíborosról elismerően emlegetik, hogy átkot szórt arra, aki arannyal akarta megvesztegetni, de elfeledik, hogy szenteknek tartotta azokat, akik erőszakkal térítették meg az indiánokat.

Szentábraháminál ebből a hosszú és több felekezet dolgát előhozó szemléből név szerint csak Johanna papissa, X. Leó és VII. Gergely marad meg. Eljárását motíválhatta egy-egy példa merészsege (Julianus aposztatáról a korai újkorban

nagyon kevesen mertek elismerően nyilatkozni¹⁴), vagy az, hogy az adott személyiség vagy ügy kevésbé volt ismert a feltételezett erdélyi olvasók számára. Bármilyen okból is történt, az erdélyi szerző szövege a kihagyások következtében súlytalanná és szárazzá vált, amelyben szinte a levegőben lógnak az argumentációs példatártól megfosztott mondatok.

Nem hajtott végre ilyen változtatásokat az erdélyi szerző, amikor a harmadik hallei, Johann Franz Buddeus egyik szövegéhez nyúlt. Őt e műve írásakor már persze inkább egykori halleinek nevezhetjük, hiszen a pietizmushoz sok tekintetben közel álló s a felvilágosult reformortodoxia egyik jelentékeny képviselőjének tekintett teológus az 1690-es években tartózkodott Halléban, később, 1706-ban a jénai egyetem professzora lett. 1701-ben mindenesetre még itt jelentette meg politikai disszertációját a keresztény vallás és az állam viszonyáról (*Dissertatio politica de concordia religionis christianæ statusque civilis*), amely felkeltette Szentábrahám érdeklődését is.

Makulátlan evangélikus módon az értekezés bevezetése azt ecseteli, hogy a pokol génusza nagy eszköztárral rendelkezik ugyan a keresztény vallás tönkretételére, de a leghatásosabbnak az bizonyult, hogy az uralkodók és fejedelmek között is elhíresztelte: a keresztény vallás veszélyezteti az állam létét. Ezzel a váddal már Krisztusnak is meg kellett küzdenie, s bár ő és tanítványai a Szentírással is igazolhatóan sikeresen cáfolatát adták, az ördög folyamatosan napirenden tartja. A szöveg első része újdonságot nem nagyon hozó paragrafusokba szedett cáfolat (a kereszténység az uralkodás isteni eredetét hirdeti, az alattvalókat engedelmességre inti, képes körvonalazni a fejedelmek feladatait, fellép az államot veszélyeztető nagy morális vétkek, a fősvénység, a kéjvágy és a nagyravágyás ellen, s így az állam épségének legfőbb garanciája). Ezen ismétlésekkel teli fejtegetése során jut el annak a szentenciának a kimondásáig, hogy nem lehet jó keresztény, aki nem jó polgár, és nem jó polgár, aki nem jó keresztény.

Innen veszi át unitáriusunk azt a szövegrészt, amely a téveszméket a nevek és a források felsorolásával veszi sorra. Először Machiavellit említi, aki a vallásban csak az uralkodás eszközét látja, s nem beszél arról, hogy a keresztény vallás legfőbb célja mégiscsak az, hogy az embereket az örök boldogságra vezérelje. Még nagyobb azok vétke, akik a vallást nagyravágyásuk és fajtalan kívánságaik

¹⁴ A legismertebb Montaigne híres esszéje. Ács Pál *A Jó török Kuriozítás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau török történetében* c. tanulmánya szerint a nemzetközi szakirodalomban fölmerült annak lehetősége, hogy Flavius Claudius Julianus császár pozitív hangnemű bemutatásának Löwenklau volt a forrása. Lásd Ács Pál, *Átszitált idő. Tinóditól Tandoriig* (Budapest: Kalligram, 2014), 284., 551.

kielégítésére fordítják, s ezek nagyon sokszor megelégszenek a vallás árnyékának megismerésével is. Itt mintegy három oldalon keresztül a retorikus kitérők (vajha kevesebb példánk lenne, hosszadalmas lenne minden eset számbavétele stb.) és néhány alább említendő lerövidítés mellett a szöveg egészének szinte változtatás nélküli átvételével kapunk példatárat a kereszténységhez csak a hatalom megszerzése érdekében való csatlakozásról vagy a bosszúvágy vezérelte uralkodókról, a Jagellóktól kezdve a spanyol és portugál királyokig. A szemlét nem az teszi érdekessé, hogy Szentábrahám minden további nélkül átveszi a történetírókra való hivatkozást is Martinus Cromerustól Thuanuson át a Portugália történetével foglalkozó Konestaggius Hieronymusig, hanem az, hogy ezáltal megidéződik az európai eszmetörténet néhány újító szemléletű nagysága is.

A bírált Machiavellin kívül kommentár nélkül kerül elő a francia történelem taglalása során a modern politikai tudomány és könyvtárkultúra megteremtésében egyaránt fontos szerepet játszó Gabriel Naudé, az európai tacitizmus történetében számontartott Christoph Forstner, akinek Tacitus-kommentárja vesz át egy antik epizódot vagy Johannes Barclaius (John Barclay), akinek a népkarakterológiai művéből (*Icon animorum*) merít a spanyol királyok bosszúvágyának ecsetelésekor.

Nem könnyű persze az említések háttérének pontos körvonalazása. A legyszerűbb talán Machiavelli esete. Lukácsy Sándor¹⁵ adatgazdag tanulmányában, illetőleg Kaposi Márton¹⁶ nagy összegzésében természetesen nem szerepel ez a korban csak kéziratban hozzáférhető említés. Nem is jelent semmiféle meglepést az egyházi férfiú tollából származó elmarasztaló vélekedés. Említésre méltó lehet viszont, hogy az elmondottak alapján Szentábrahám föltétlen azok közé tartozik, akik nem csupán híresztelés alapján nyilatkoztak, hiszen Buddeus munkája az ebben a körben születettek közül a legrészletesebben érvelők közé tartozik.

Nagyon takarékosan használja fel Buddeusnál a Naudéről olvasottakat is. Átveszi azt a megállapítást, hogy a franciák ugyan Klodvigot szentjeik közé számítják, ám valójában az államérdek (ratio status) vezényelte, amikor felvette a kereszténységet. Elhagyja viszont a folytatását, ahol Buddeus Naudét kivonatolva ironikusan beszél arról, hogy egy Jean Navaron (1550–1622) nevű szerzőnek micsoda hiába való fáradozásába került egy művében (*De la sainteté du roi Clovis*, Paris, 1621) Klodvig szent voltát igazolnia, pedig valójában az illetett volna

¹⁵ LUKÁCSY Sándor, „Az állam lelke. Machiavelli és egyházi irodalmunk”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102. évf., 3–4. sz. (1998): 301–336.

¹⁶ KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon* (Budapest: Argumentum, 2015).

hozzá, amit egy költő Scipio Africanus szájába adott. (A szerzőt a francia fordítást adó Naudé és a latint közlő Buddeus sem adja meg. Az Enniusnak tulajdonított verstöredéket Cicero *Az államról* írott műve, illetőleg Seneca egyik levele örökítette át az utókorra. Szövege és magyar fordítása: „Si fas cædendo, cœlestia scandere cuiquam, Mi soli cœli maxima porta patet.” („Mert ha az égi vidék fel tárul bárki előtt is, Csak nékem nyílik meg az égi kapu majd.”¹⁷) A születőben lévő politikai irodalomnak ez az irodalmi allúziókkal is dolgozó, tudósan ironikus részlete túlságosan bonyolult és talán túlságosan profán volt az unitárius szerző számára.

A további két esetben még kevesebb az, amit a kezünkben tartunk ahhoz, hogy messzebb menő következtetésekre jussunk. A politikai életben is jelentős szerepet kapó s először 1626-ban már Tacitus-kommentárokat megjelentető (*Ad libros sex primus Annalium C. Taciti notæ politicae*, Patavii, 1626) Christoph von Forstnert (1598–1667) számontartja a németországi tacitizmussal foglalkozó szakirodalom,¹⁸ ám nyilvánvalóan túlzás lenne arról beszélni, hogy Szent-ábrahámot megérintette ez az irányzat csupán az alapján, hogy Buddeus nyomán két helyen idézi művének valamelyik kiadását. Hasonlóképpen John Barclay *Icon animorum*ának áttételes idézéséből sem következtethetünk a népkarakterológiai irodalom iránti elkötelezett érdeklődésére.

A jelentékeny művelődéstörténeti anyag megmozgatását persze így is nagyon fontosnak tartjuk. Figyelemre méltóvá a művet mégis az teszi, hogy képes volt a felekezeti elfogultságon felülemelkedni tudó megfontolásokat megfogalmazni az egyháztörténet-írás módszereiről és feladatairól. Ezt még akkor is méltányolhatjuk, ha tudjuk, hogy egy létében is fenyegetett, súlyos megkülönböztetéseknek és megpróbáltatásoknak kitett egyház elemi érdekei is vezérelték.

¹⁷ CICERO, *Az állam*, ford. HAMZA GÁBOR, HAVAS LÁSZLÓ (Budapest: Akadémiai, 2016), https://mersz.hu/hivatkozas/cicero_sect2_p6#cicero_sect2_p6, letöltve: 2020. augusztus 31.

¹⁸ MICHAEL STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. Erster Band: *Reichspublizistik und Polizeywissenschaft 1600–1800* (München: Verlag C. H. Beck, 1988), 102–105.

Agh István peregrinációja (1734–1737)²

A kora újkori külföldi egyetemjárás ismerőin kívül is sokan tudják, mennyire fontos állomása volt sokaknak Pádua, a legkiválóbb egyetemek egyikének városa. Már kevesebben tudják, hogy a kezdetektől a 17. század közepéig mind az egyház által finanszírozott, mind a családi összefogásból megvalósult unitárius tanulmányutak szinte kivétel nélkül az északolasz városba vezettek. A 17. század elején kivételesen többeket Altdorfba irányított az egyházvezetés, amikor híret vették egy ottani orvosprofesszor, a sokoldalú Ernst Soner intenzív munkálkodásának az antitrinitarizmus filozófiai megalapozásában. (Neki egyfajta reneszánsza van nemcsak a német filozófiatörténészek, de a hazai szakemberek körében is; az OSZK kéziratárában rejtőzködő fontos írásairól, köztük a filozófia művelésének, szabadságának szentelt beszédéről készült disszertációját nemrég védte meg Szabó Ádám.) Soner alig pár évet taníthatott Altdorfban, halálát követően a kripto-antitrinitárius kör hamar lebukott, Pádua maradt az unitáriusok tanulmányainak első számú helye. Nem annyira e híres olasz intézmény színvonalának csökkenése, mint a holland egyetemek megerősödése hozott változást. Az unitáriusok az 1620-as évektől odajáró erdélyi reformátusoktól és lengyelországi antitrinitáriusoktól pontosan informálódhattak az európai protestáns akadémiák közt élvassá vált leideni erősségeiről. A lengyel háromságtagadóknak a remonstránsok száműzetését és a lengyel protestánsokkal való szövetségkötés kísérletek kudarcát követően nagyon megerősödtek a németalföldi kapcsolataik, mindkét irányú fordítások és hollandiai peregrinációk jelzik ezt. 1638 dési határozatait pár hónappal előzték meg a lengyel szejm háromságtagadók elleni határozatai. A remonstránsok ekkor már újra otthon tevékenykedhettek, amszterda-

¹ KESERŰ Gizella (1954) a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének nyugalmazott kutatója. Elérhetősége: gizocsi@gmail.com.

² A tanulmány megjelent a *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére* c. kötetben. (Szerk. BOGDÁNDI Zsolt és LUPESCU MAKÓ Mária [Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020], 201–214.) Itt is szeretném megköszönni a szövegben előforduló nehezebb német, holland és latin nyelvű helyek megfejtésében nyújtott segítséget csodálatos kollégáimnak: Katona Tündének, Bujtás Lászlónak és Latzkovits Miklósnak. A munkát az OTKA K 112927 és NKFIH-OTKA 116234. sz. pályázatai is támogatták.

mi főiskolájuk, az Athenæum népszerű képzési helye lett más protestáns csoportoknak, köztük a számos ágra szakadt mennonitáknak is. Érthetően utat találtak ide a Lengyelországban fokozatosan egyre szűkülő térbe szorított antitrinitáriusok, és nagyon valószínű, az ő biztatásukra váltottak az erdélyiek is, hiszen Valentin Radecke kolozsvári működése idején kicsit felmelegedett a Dávid Ferenc elítélése miatt meglehetősen hűvös viszony, s a sajnálatos 1638-as események következtében még több lengyelországi érkezett a kolozsvári szász gyülekezet szolgálatába.

1651-ben indult Padova helyett Odera-Frankfurton át Leidenbe az első erdélyi unitárius csoport, köztük a lengyel származású Pauli István mellett Árkosi Tegző Benedek. (Szerencsénkre mindkettejük album amicorum-a fennmaradt, így összevethetőek kapcsolataik az Agh-itineráriumban nyolc évtizeddel később regisztráltakal.) Nagyjából ez az útvonala a következő bő évszázad unitárius egyetemjáróinak, akiknek útjairól beiratkozásaik és indulásuk vagy hazatértük szűkszavú dokumentumain kívül ezek a legsokatmondóbb forrásaink. Árkosinak és Ferenc öccsének könyvjegyzéke is fennmaradt. Még fontosabb, hogy Benedek *Hetedszaki elmékedések* címmel emlegetett, s erős hollandiai hatásokat mutató, rövid életében még éppen befejezett imádsággyűjteményének lemásolására Agh indulása előtt pár esztendővel zsinati rendelet kötelezett minden lelkészt. Nagy dogmatikai váltás előszele ez, hiszen ez a mű remonstráns és mennonita s más hollandiai irányok mellett a lengyel antitrinitáriusok felé is mutat elmozdulást. Az ekkor már főjegyző Szentábrahám később elkészült rendszeres teológiája és az általa megálmodott énekeskönyv is hasonló váltást mutat. Ez a váltás a Socinus irányát követő lengyelektől a mieinkét elkülönítő – Palaeologus kidolgozta s Dávid Ferenc által meghonosított – nonadorantizmusnak, azaz a Jézus nem imáadását hirdető unitarizmusnak egy időre a végét jelentette, s ami talán nagyobb jelentőségű, Árkosihoz hasonlóan nyitást hozott más protestáns felekezetek tanrendszere és kegyességi gyakorlata felé.

Annak, hogy e 18. század közepi váltásnak hogyan ágyazott meg (többek között) az évszázados németalföldi peregrináció, számos motívumát Agh István följegyzései segítenek megfejteni. Az unitárius kollégium kézirataival került a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba Agh István 1734-től vezetett peregrinációs naplója, pici nyolcadrét füzet, több mint 100 oldal. Miután kiadásai mellett hosszú utazásai és kirándulásai állomásainak, a közben megismert embereknek nevét is végtelen alapossággal szinte kivétel nélkül följegyezte, rendkívül gazdag adatokban. A kora újkori holland–magyar kapcsolatokat kutató Bujtás László szerint ebben a tekintetben nincs párja a magyar források között.

A napló szerzője, Agh István jelentős szereplője a 18. századi kolozsvári művelődésnek. Bő húsz évet tanárkodott már az unitárius kollégiumban, amikor 1758-ban püspökké választották, hogy majd három évtizedig legyen egyháza vezetője. Így festi őt le a *Kolozsvári Belső Magyar Uttzai Magyar Parnassus* című magyar–latin költemény szerzője, Várallyai Mihály 1766-ban:

„Romlik Pokol ereje,
Mert Seregünk bölcs feje,
Agh István, ki eredetét,
Sepsi Sz: Királyból létét
Vette, Szent Írást írja
Magyar Parnassust bírja.

Szentségét így neveli,
Püspökségét viseli,
Minden gonoszt távoztatván,
Nyáját szentségre szoktatván,
Csak egy Istenben hiszen,
Kihez hasonló nincsen.”³

Művei mind kéziratban maradtak, elsősorban az igen széles tematikájú oktatómunkáját szolgálták.⁴ Metafizika, fizika, földrajz, logika, zsidó nyelvtan, bibliamagyarozatok, jegyzetek a Szentábrahámi-féle teológiához, magyarozatok Pál leveleihez. De van más is: beszédek, egyháztörténet, amelynek hollandiai vonatkozásai igen alaposak és szórakoztatóak. Fennmaradt még tőle II. Frigyes porosz király francia nyelven írt történetének fordítása, amellyel legutóbb Balázs Mihály foglalkozott. Politikai tevékenységével, II. Józseffel folytatott tárgyalásairól Jakab Elek írt nagyon részletes tanulmányt,⁵ naplója első, sok félreolvasással terhes bemutatása mintegy nyolcvan éve jelent meg.⁶

³ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* III/1., ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin szöveggel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR Lehel (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME–OSZK, 2018), *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/3/1., 709.

⁴ Uo., 727–728. fősorolja fontosabb műveit, mint JAKAB Elek tanulmánya is: „Agh István püspök élete és kora”, *Keresztény Magvető* 17. évf., 2. sz. (1882): 65–89.

⁵ JAKAB, „Agh István püspök...”: 65–89.

⁶ Dr. BOROS György, „Ágh István püspök élete főtekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára”, első és második közlemény, *Keresztény Magvető* 70. évf., 1. sz. (1938): 13–23. és 2. sz. (1938): 81–84.

„Sepsiszéken, székely nemes szülőktől született Szentkirály községben 1709-ben” – olvashatjuk az unitárius egyháztörténetben,⁷ tehát tanulmányai és kezdő tanársága esztendei már az egyházat ért legnagyobb csapások utáni időszakra tehető. A Diploma Leopoldinum protestánsok számára birodalmi viszonylatban rendkívül kedvező feltételei nagy reményeket ébresztettek. Valóban jelentős változást hozott az unitáriusok állami szerepvállalásának és a nyomtatási lehetőségeknek javulása, ám mindez ideiglenesnek bizonyult. Az 1710-es évek közepétől pár kurta év alatt iskoláikat, a század fordulóján jeles műveket kiadó, új nyomdájukat elveszítették. A kolozsvári szász unitárius közösség is haldoklott, a kollégium sem tudta megtartani a németországi tanárokat, akiket az új szerepköréből fakadó előnyöket kulturális beruházásokban kamatoztató Szeben szívott el. Az unitáriusok erdélyi társadalmi és kulturális szerepének hanyatlását a többlépcsős iskolahálózat és az annak tanárokat, a gyülekezeteknek lelkészeket képző kolozsvári kollégium magas színvonala volt képes lelassítani. A kollégium vezető tanárai a kezdetektől külföldi egyetemeken kaptak képzést, amelyet a közösség egyre növekvő áldozatvállalással finanszírozott, hiszen egyre kevesebb fiatal indult saját költségén tanulmányútra. Kolozsvár fénykora múltával polgársága ritkábban küldhette fiait idegen országba, de az egykor jelentős nemesi peregrináció régóta nem volt számottevő már a közösségben.

Tonk Sándor fő kutatásainak időkeretéből kilóg ez az anyag, de a peregrinációra vonatkozó izgalmas forrásra bukkanva ő is kirándult például a 18. század végére, mint abban a kis kötetben, amely a szegedi peregrinusfüzetek sorozatában jelent meg, és egy albizálás részletes dokumentálását közli. A református fiatalember garasról garasra gyűjtötte össze a külföldi tanulmányújtára szükséges pénzt, hosszú hónapok alatt egész Erdélyt bejárta. Tonk a kötet szép előszavában a kora újkori peregrinálás lassan növekvő költségeit alaposan elemzi.⁸ Számításai szerint a 16. század közepén 40–50 magyar forint, félszáz év múlva ennek duplája, a fejedelemség utolsó éveiben 400 forint körülire tehető a külföldi egyetemre beiratkozott hallgató éves taníttatása. Az unitárius egyház 600 forintos tá-

⁷ UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...III/I.*, 723.; *Magyarország címeres könyve (Liber armorum Hungariae)*, I. kötet (A–C), szerk. ALAPI Gyula, Budapest: Grill Károly könyvkiadó vállalata, 1913. 1808-ban kardot tartó kar, a címerpajzs fölött a sisak koronadíszén ülő hattyúval a sepsiszentkirályi Aghok címere, valószínűsíthetőleg hősünké is. Alapi szerint az Agh családok nevét Ághnak (!) olvassuk. Tanulmányunk az egykori írást követi.

⁸ *Albizálás erdélyi városokban és falvakban. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja 1797*, kísérő tanulmánnyal közreadja TONK Sándor, *Peregrinatio Hungarorum* 9. (Szeged: József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszéke, 1991), 5–14.

mogatása a reformátusok berni ösztöndíját (370 forint) is figyelembe véve, szűk másfél évre ígért biztonságot. Kiss Sámuel Tonk által közölt, 1797-es gyűjtőútja egyrészt szükséges volt, mert a bernihez hasonló ösztöndíjak nem biztosítottak minden külföldre indulónak anyagi támogatást, másrészt lehetséges, mert a református nemesség létszáma, gazdasági ereje számottevő volt a fejedelemség kora után is. Az egyház terjeszkedésének időszakában még a fejedelem mellett a közösség biztosította az útra bocsátottak költségeinek fedezetét, amire hatalma teljében már nem szorult rá. Ez a támogatás indokolja, miért nem kényszerült Agh hosszabb albizalásra, valószínűleg tudható volt, jelentékeny összeget nem tudott volna összekalapozni. Az egyház és a hívek szerény anyagi háttere tartotta alacsonyan az unitárius peregrinusok számát a 18. században – amely a 17. század közepén még majdnem átlagosan évente egy diák –, amikor háromévente három fiút küldtek útra. Nem volt már így Agh püspöksége idejében, hiszen rendkívüli helyzetre hivatkozik püspökként írt levele 1771-ben, amely a közösség minden tagját felszólítja az adakozásra, mert Pálfi Benjámint halálát követően azonnal utánpótlásról kell gondoskodni. Lázár István peregrinációját így e levéllel megalapozott s segítőként mellé adott diáktárssal közös adománygyűjtő körúton szerzett összeggel is támogathatta a közösség.⁹

Azt is a naplóból tudjuk, hogy három kisebb magánadomány egészítette ki az egyház által Aghnak ítélt summát. A püspök tíz sustákat (kb. három forintot) adott, ennek majdnem tízszeresét az utazás előkészületeiben gyakorlatias segítséget is kínáló Suki István, akinek bőkezű pártfogóként is utóda, Suki László pár évtizeddel később minden vagyonát az egyházra hagyta, ami akkoriban annyira ritkán fordulhatott elő, hogy több forrás is megemlíti.¹⁰ A legelső nagyobb költség, a Lipcséig bérelt fuvar rögtön elvitt ebből ötvenet. Agh nem említi későbbi pénzküldeményt, pedig minden postai eseményt gondosan rögzít az árával együtt; annál inkább érthetővé válik, németalföldi vendéglátói miatt búcsúznak tőle rendszeresen kisebb-nagyobb összeg, néha könyvek ajándékozásával. Az unalmasan ismétlődő élelemvásárlási tételeket olvasván belátjuk, mennyire türelmetlenül várhatta a kisebb, illetve nyári szünidőkben a hosszabb kirándulásokat, amelyek bőkezű vendéglátásokat is jelentettek, talán ezért is jegyzi fel, nagy örömünkre, kinél, hol ebédelt.

A kolozsvári kollégium vezetője, az egyház főjegyzője, Szentábrahámi segített a tanulmányok helyszíneinek kiválasztásában, aki már friss püspökként fogadta az 1737 legvégén hazatért ifjút. Az ő döntésének gondoljuk első egyetemként Hal-

⁹ UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...*III/I., 729–730.

¹⁰ UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...*III/I., 752.

le megjelölését, hiszen ő volt az első unitárius hallgatója a szentháromság tagadóival nem kimondottan barátságos pietizmus intézményének. Az ő kiutazásának Font Zsuzsa¹¹ feltárta körülményeit, s e lapszám Szentábrahámmal foglalkozó tanulmánya ismerteti. Itt annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy a kormányzás székhelyévé vált Szeben minden erdélyi felekezet legaktívabb képviselőinek jelenlétével olyan, közöttük megszorodott tapasztalat- és eszmecezeréknek vált terévé, amelyek sokféle változást ösztönöztek nemcsak az egyes egyházakon belül, de a keresztényeket elválasztó határokról is. Az új hallei egyetem több karának jó híre meggyőzőnek bizonyult. Szentábrahámi személyes tapasztalata is pozitív kellett legyen, ha Agh tanulmányútjának első állomásául a szászországi várost választották megint. Sőt nemcsak az övének. Érdemes megjegyezni, csak kettőjük hallei tanulmányairól tudunk eddig, de a napló szerint az 1729-ben hazatért Gejzanovius Gejza János, később tanár és orvos is tanult Halleban.¹²

A másik egyetem, amelyet a sok évtizedes hagyomány miatt a halleinél magától értetődőbben választottak, a leideni, drága iskola, de a legjobb Németalföldön. Az írástudó népszerűség arányát tekintve is messze más európai országokat megelőző Hollandia polgárai nagyon bőkezűen finanszírozták a társadalmukat érintő legfontosabb kérdésekre is válaszoló egyetemeiket, amelyek közt a leideni a legszabadabb szellemű. Ezért sem vállaltak oktatói-teológiai kérdésekben olyan típusú ítélethozatalt, mint a német egyetemek, de például a boszorkányok vízpróbájáról megkérdezett medikusai és filozófusai annak természetes magyarázatát írták le már 1595-ben. A tudományos újdonságok bevezetésében a fokozatoság elvét mindig szem előtt tartották, és már-már kínosan ügyeltek arra, hogy egy-egy szakterület több irányzatának képviselőit megismerjék hallgatói.¹³

¹¹ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2001), 82–84.

¹² Valószínűleg Gejzanovius János, a lengyel emigrációval 1661-ben Kolozsvárra érkezett népes Gejżanowski család tagja. Az egyháztörténet szerint „1726-ban ment külföldre, főképpen a kolozsvári lengyel eklézsia támogatásával”. UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius...*, III/I., 745. 1729 végén ért haza, a kollégium tanáraként és elismert orvosként dolgozott 1734-es haláláig. Köleséri utódát látta benne. Uo., 746. Gejza Jánusként szerepel SZABÓ Miklós és SZŐGI László művében (*Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. [Marosvásárhely: Mentor, 1998], 185. 1304. sz.), TAR Attilánál (*Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. [Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004]) Geizaur 248. 2613. sz., 1726. okt. 15. Lipcse; 1729. jan. 8. Rostock. Hallei tanulmányairól nem tud egyik forrásunk sem!

¹³ Willem OTTERSPEER, *The Bastion of Liberty. Leiden University Today and Yesterday* (Amsterdam: Leiden University Press, 2008), 312. (Letöltve: 2020. szeptember 1., <https://>

Agh nagyjából egy hónapos, részletesen s szárazon leírt utazást követően 1734 októberében érkezett Halléba, két nap múlva iratkozott be a filozófiai fakultásra, s mivel a díjból engedtek, 26 garast fizetett. Legelőször némettanárt fogadott, s a helyi szokásoknak megfelelő viselet összeállításán fáradozott. Első könyvvásárlása – feltehetően Szentábrahám számára vagy javaslatára – annak a Melchor Canónak, 16. századi spanyol humanista szerzetesnek egy műve volt, akit Szentábrahám idéz a történetírás módszertanával foglalkozó munkájában.¹⁴

Később két hallei professzor munkáit szerezte be: a természetjog jeles művelője, a Thomasius-tanítvány, Johann Gottlieb Heineccius filozófiai bevezetését¹⁵ és Joachim Lange, a kiváló matematikus kézikönyvét,¹⁶ akiknek akár előadásaira is eljárhatott, de ilyesmiről nem írt. Elképzelhető, hogy befizette a csökkentett díjat a beiratkozáskor, és nem járt be az iskolába? Olyan esetekről tudunk, hogy nemes ifjak csak az egyetem mellé jártak, de szegény, egyházi ösztöndíjasról ilyet még nem bizonyított senki. Ezúttal is csak a gyanú alapos, mert egyrészt a hollandiai években megírta, milyen tárgyat vett fel, mennyiért, hánykor kezdődött az óra, másrészt itt, Halléban is följegyezte, kivel vacsorált, ki fizette, mikor látott magyar huszárokat a városban, a raritas-gyűjtemény meglátogatásáról és az első héten fogadott német praëceptor kifizetéséről később is megemlékezik. Számmunkra csupán az egyetemi órák látogatására vonatkozó információ hiánya igazán fontos. Ugyanakkor a magyar fiatalokat egybetartó hallei háló erejéről tett megjegyzései figyelemre méltóak.

Nyolc hónap múltán, a vásárok miatt a nagy forgalmú Lipcsében talált kedvező fuvarost, és május 23-án este érkezett Amszterdamba. Másnap már szétvitte Szentábrahám három levelét. A levelek címzettjei között a remonstránsok

openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/21147) és Uő, *Good, Gratifying and Renowned. A Concise History of Leiden University*, transl. John R. J. Eyck (Leiden: Leiden University Press, 2015), 207. (Letöltve: 2020. szeptember 1., <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/41209>).

¹⁴ Kiadása előkészületben, Balázs Mihály gondozásában.

¹⁵ Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741) teológiai képzés után Halléban Thomasiusnál jogot tanult, majd tanított, a természetjogról publikált, az 1734–35-ös tanévben a hallei egyetem prorektora volt. *Elementa Philosophiæ Rationalis Et Moralis* (Amsterdam, 1730) címmel kiadott tankönyvét vásárolta meg Agh.

¹⁶ *Ioachimi Langii Elementa philosophiæ naturalis dogmaticæ et experimentalis, quibus dogmata ... iusto ordine et nexu proponuntur, in usum prælectionum edita* (Halle, 1735) több újrakiadása volt. Johann Joachim Lange (1698–1765) matematikus, a Királyi Porosz Tudományos Akadémia tagja, a teológus Joachim Lange (1670–1744), A. H. Franke egyik első tanítványának első fia. Mindketten a hallei egyetem professzorai.

ekkor már majd százéves amszterdami szemináriumának, az Athenæumnak vezető tanárát említenénk elsőként, Adriaan van Cattenburgh-t,¹⁷ a remonstráns történetírás atyját. Az unitáriusok Szentábrahámától kezdve egyháztörténeti munkáikban gyakran támaszkodtak munkáira. Az eskü tilalmával és a felnőttkeresztséggel kapcsolatos, mennonitákkal folytatott elszánt vitái vetettek véget a két felekezet athenæumbeli együttműködésének, amelynek keretében lelkészeiket közösen képezték. Nem sokat tudhatunk a közös oktatás részleteiről, de ezek nélkül is megértjük, hogy az unitáriusokat szívesen látták. Az 1720-as években elmérgesedett a helyzet, a mennoniták Van Cattenburgh hajthatatlanságát látva, ekkor határoztak saját szeminárium létrehozásáról, amely éppen Agh odaérkezte évében nyitotta meg kapuit. A mennoniták szerény számarányuk ellenére jelentős társadalmi szerepet tölthettek be, amelyet nemcsak aktivitásuk, de gazdasági helyzetük is megalapozott. A céhekből a katolikusokkal, zsidókkal stb. együtt kitiltva, csak szűkre szabott keretekben vállalkozhattak, elsősorban a banki és kereskedelmi szektorban, s ezek az aranykorán épp csak túllépett Hollandiában igen jövedelmező ágazatok fényűzően berendezett iskola felépítését tették lehetővé. Olyannyira, hogy Lázár István az 1770-es években bécsi tanulmányait követően (s mind a remonstráns, mind a mennonita intézmény óráit látogatva) elragadtatottan ír püspökének, Aghnak a bécsinél sokkal jobban fölszerelt laboratóriumaikról.¹⁸

Van Cattenburgh-nek az Athenæum tanáraként írhatott Szentábrahám, ám Agh nem említi, hogy óráit látogatná, viszont megvette egy teológiai munkáját.

Másik, otthonról hozott levéllel megalapozott, valóban szorosra font kapcsolat Samuel Crellhez, a lengyelországi antitrinitarizmus utolsó jelentékeny képviselőjéhez fűzi hősünket. Crell a Lengyelországból száműzött antitrinitáriusok kis gyülekezeteiben lelkészkedett Sziléziában, Berlin környékén, majd Königswaldéban, Odera-Frankfurt mellett, ám tagjaik fogyatkozásával 1727-ben Amszterdamba telepedett. Sokat utazott Angliába, Németalföldre, ismerte Locke-ot és Newton-t. Számos, az utóbbi időben is figyelmet kapott teológiai munkája jelent meg, Nyugat-Európa több országában ismertté tették nevét, hiszen az 1660–70-es évek eszmetörténeti eseményei Hollandiában, a század utol-

¹⁷ Adriaan van Cattenburgh (1664–1743) Rotterdamban remonstráns lelképásztor, majd 1712–1737 között az amszterdami Athenæum tanára, a remonstráns történetírás atyjaként híresült el.

¹⁸ „Lázár István levele Agh István püspökhöz, Amsterdam, 1773. október 9.,” in Kovács Sándor, *Unitárius egyháztörténet* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszéke, 2009), 208.

só évtizedétől Angliában és német területeken, főleg Brandenburgban nem csupán a teológusok, de a filozófusok vitáinak is jó időre központi kérdésévé vált a Szentháromságon kívül sok olyan probléma, amellyel először alaposan az antitrinitáriusok vetettek számot.

Willem van Maurik (1713–1755) is kapott levelet Erdélyből. A holland életrajzi lexikon szerint nagyon aktív kollegiáns volt. Mennonita és kollegiáns nagyapját antitrinitárius szimpátiákkal vádolták, ezzel is összefügghet a közte és Szentábrahám közötti kapcsolat. Aghot még találkozásuk napján elkísérte egy kollegiáns összejövetelre, aki később gyakran járhatott e közösségbe, mert továbbutazásáig pénzt is gyűjtöttek neki, amiből kifizethette amszterdami szállását. A több egyházból verbuválódott, a hitéletet kötetlen beszélgetésekben gyakorló kollegiánsok központjába, Rijnsburgba tett gyakori kirándulásai nagyon erős kötődésre utalnak; érthetővé teszik, miért ajánlotta az általa megtervezett peregrinációt járó Lázár Istvánnak, aki szintén püspökké lett, hogy Németalföldön elsősorban kollegiánsokkal keressen kapcsolatot.¹⁹

A hagyomány szerint az unitárius diákok Hollandiába érve előbb Amszterdamban tanultak pár hónapot, csak ezután mentek Leidenbe beiratkozni. Ennek eddig egyetlen biztos nyoma Árkosi T. Benedek és Pauli István albumában az odera-frankfurti és leideni beiratkozások közötti mintegy féléves hézagban keletkezett amszterdami bejegyzések, Menasseh ben Israel mellett sok lengyel antitrinitárius névvel. Az Athenæum matrikulái hézagosak, Agh naplója viszont pontosan meghatározza az amszterdami tartózkodás célját. Leidenbe indulása előtt a következőket írta: „Ez három holnap Amsterdamban való lakásomban a Sido nyelvben, Etymologiában, Syntaxisban és Poesisban, legyen Istené a dücsőség, úgy épültem, amiképpe(n) nem reméltem, az Genesist egészen resolváltam.” A hebraisztikát valódi tudománnyá tevő Johannes Buxtorf (1564–1629), a rabbik mestere címmel kitüntetett baseli hebraista professzor syntaxisát tanulta, amelyet Spinoza is használt a héber nyelvtanról értekezve.

Leideni első napját a botanikus kertben töltötte, de másnap már Euklidész tanulmányozásába kezdett önállóan, két nap múltán pedig beiratkozott. A tanév megkezdése előtt tett egy kirándulást a tengerhez, útközben a később sokszor meglátogatott Rijnsburgban megnézte Spinoza házát. A ház falára fölírt verset is lejegyezte; Camphuysen holland versének magyar fordítása körülbelül ez: „Ha minden ember bölcs lenne, a Föld paradicsom lenne, így inkább pokol.”

Láthatóan fontos élményt jelentett neki a találkozás a nagy gondolkodó emlékével. Hasonló nyomunk más unitáriustól nincsen, de az erdélyi szenthárom-

¹⁹ Uo., 179.

ság-tagadók körében kitapintható, korai Spinoza-kultusz beszédes jeleként itt említjük, hogy a kolozsvári könyvtárakban tavaly végzett vizsgálatok bizonyítják: legtöbb műve unitárius olvasók kezén forgott először, némelyik sokat, hisz több kötet végig van jegyzetelve (nagyon ritkán, már főleg a kései 18. században, tőlük került először más felekezeti tulajdonosok gyűjteményébe).

Szeptember közepétől egyetemi órákra járt, ha egy-egy tanár több kurzusára is, azt is följegyezte. Pieter Burman történeti előadásaival kezdte tanulmányait. A már harminc éve Leidenben oktató professzor erősségei az antik történelem és a görög filológia voltak, szövegkiadásai alapján jeles filológusként is számon tartják.

Az Aghot az anyakönyvbe bejegyző Jacob Wittich rektort 1734-ben Newton odaadó híve, 'S Gravesande²⁰ váltotta föl a filozófia tanszék élén. A kísérleti fizika első professzora, a karteziánus Burchardus de Volder volt az ő mestere, aki kollégájával, az arisztotelianus Wolferd Sengerddel elsőként alapozta előadásait teljességgel kísérletekre, így hárítva a spekulációk és dogmák megvitatásának veszélyeit, a fizikoteológia biztonságában óriási lehetőséget nyitva a természet kutatása előtt. Oktatási forradalmuk tanítványaik nemzedékével teljesedett ki, Willem Jacob 's Gravesande, Herman Boerhave és mások munkásságában. A világot és az azt mozgató törvényeket kísérletek sorának bemutatásával magyarázták, a leideni egyetem nagy és újító korszakát teremtve meg ezzel. Boerhave az orvospépzést gyökeresen megreformálva, világelsőként alakította ki az oktatáshoz kapcsolt klinikarendszert. Agh nagyon jellemzően jegyezte fel 1736. szeptember 20-án: „Kezdetem járni a 's Gravesande Philosophiáját (mely experimentalis)”, de már egy évvel korábban, első leideni félévében nála hallgatott bevezetést a filozófiába, s hetente háromszor csillagászatot és kozmográfiát. Boerhave több kurzusára is eljárt.

Boros György már említett tanulmánya Halle, Amszterdam és Leiden mellett más iskolákat is megnevez tanulmányai helyszíneként. Agh valójában csupán a szünetekre időzített országjáró útjain látogatott meg más neves intézményeket, illetve azok egy-egy ismertebb professzorát, a velük folytatott beszélgetései témáit is feljegyezte.

Tanulmányai mellett a társadalmi érintkezések is sokat alakíthattak a naplóról. Nagyon értékesnek tartjuk a rendszeres kollegiáns kapcsolatra utaló bejegyzéseit (ez Frank Ádám hazaírt levele ismeretében nem olyan nagy meglepetés), és a legkevésbé vártat, azt a mennonita hálót, amely gyengéden és segítőn

²⁰ Willem Jacob 's Gravesande (1688–1742) holland természettudós, a kísérletekre alapozott vizsgálódás és meggyőzés erős képviselője.

fonódott köréje, nem kevés ország- és emberismeretet, sőt jelentős anyagi támogatást nyújtva.

Samuel Crell Agh hazaindulásakor Szentábraháminak írt levelében így jellemezte pártfogoltját: „Íme megtér övéihez a mi jeles és igen kedvelt testvérünk, Agh István úr, ki bennünk maga után nagy vágyakozást hagy hátra, kivel élni szeretnék, s kiért meghalnék szívesen. Vajha ez a fáklya egyházatoknak és iskoláknak az emberi kor legvégső határáig világítana! Mert ő mindnyájunknak, kikkel e tájon ismeretségbe került, szeretetét és barátságát méltán kiérdemelte.”²¹

Nem biztos, hogy durván túloz, hiszen az unitárius egyháztörténet jóval későbbi portréja nagyon békeszerető emberként írja le: „E férfi már természeténél fogva fölötte nagy szelídséggel járt el mindkét hivatalában. Meg akarta nyerni mindenki tetszését. Talán e túlságos engedékenységből történt, hogy némelyek rászédtek, s arra unszolták, hogy a konzisztórium határozataival ellenkező végzést adjon ki. Ez engedékenység nem egyszer okozott komoly nehézségeket. Ugyancsak ez elnézése oly féltelenséget szült a tanuló ifjúság körében, hogy a ruházkodásra, magaviseletre, szorgalomra és a jó erkölcsökre vonatkozó törvényeket úgyszólván lábbal tiporták, és a Szentábrahámi-féle fegyelem kívánatos képe s általában az egész rend fenekestől fölfordult. E fegyelmezetlenség elharpózásáért aligha lehetne dicsérni őt.”

A *Stephani Agh Codex itineris et expensarum seu diarium* címet viselő kézirat az útra indulást megelőzően íródott, az Atyaistenhez intézett fohász nyitja, hálaadással anyaméhben kapott értelmé átlagon felüli gyarapodásáért nemcsak az Atyának, de az őt segítők mindegyikének. Az úton járók imádságai közé sorolható szöveg személyes vallomás is, s a fennmaradt unitárius imaszövegek kicsiny száma miatt indokolt lehet itteni közlése. A könnyebb értelmezés okán az ejtés szerinti átírást itt-ott a mai helyesíráshoz igazítottuk.

„Én reménségem, én kösziklám, én erős bátyám és oltalmam, felséges, áldott Isten, az úr Jézusnak, én Idvezítőmnek dicsőséges Szent Atyja, énnekem is szegény útonjáró, s bujdosó féregnek az úr Jésus Kristusban való kegyelem szerént kegyelmes mennyei Szent Atyám! Dicsír téged az én lelkem, nyelvem és minden érzékenységgem, hogy engemet az én anyámnak méhében csudálatosképpen formáltál, okoskodó lélekkel felruháztál, Anyaszentegyházadnak

²¹ „Samuel Crell levele Szentábrahámi püspöknek, Amszterdam, 1737. június 13.”
UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...* III/I., 723–724.

társaságában juttattál, ott csudálatosképpen testemben és lelkemben mint kedves Atyám tápláltál, táplálókat és tanítókat rendeltél, szent ismertedben és félelmedben neveltél, minden jó ügyekeztemben reménségem felett jó előmenetelt adtál, bűneimnek rútsága és méltó érdeme szerént nem büntettél, ez mostani igyekezetemben s utamban békességgel, egészséggel megindítottál, ezekért, úr, tied legyen a dicsíret. Ó, én Istenem, én idvességem, bűnösökön könyörülő úr! Megvallom orcám pirulásával, szívemnek megkeseredésével, hogy jóllehet jóval láttál engemet, mindazonáltal én azokért a jókért hálaadó szolgád nem voltam; a világosság és drága tudomány szerént, mellyel gyermekségemtől fogva megékesítettél vala, ifjúságomnak idejét teneked egészen nem szenteltem; a testnek tétovázó gyönyörűségének, az ördögnek és e világnak engedelmeskedtem; tisztemben, hivatalomban teljes erőm s tehetségem szerént hűséggel el nem jártam: mindezekért igaz ítéletű kezdedben vehetsz, szent színed elől engemet bűnös szolgádót el vethetsz, de a te nevednek dücsőségeért, a te szent egyházadnak és hiveidnek megvigasztalásokért és énnekem igaz megtérésemért, úr Isten! Könyörülj rajtam, ifjúságomnak vétkét megbocsássad, Szent Lelkedet éntőlem el ne vegyed, új szívet, új lelket teremts én bennem, hogy lehessen választott edényed minden népek és nemzetségek között és szent templomod, melyben lakozzál, ó, tisztaságod szerető, Szent Isten.

Te hívád ki lakta földéből a Te szolgádát Ábrahámot, Te voltál út-mutatója Jákobnak, Te vezérletted Józsefet, Te hordoztad a pusztában a Te szegény Israeledet, Te mentetted meg minden ínségéből, minden szorongásából a Te kedved szerént való férfiadat, az Dávidot, Te tötted bölccsé Szent Apostolidot; íme, úr Isten, a te szegény, ifjú és tudatlan szolgád megyen az ő lakta földéről, távozik atyjafiai és rokonai közül. Te légy szegény szolgádnak, énnekem útmutatóm és vezérem, te légy igazgatóm és reménségem, te légy védelmezőm minden nyomorúságimban, szabadítóm minden megszorulásomban. Tudod igyekezetemet, látod tudatlanságomat, azért adj énnekem igyekezetemben célomra való menetelt, adj értelmet, adj bölcsességet, mindennemű akadályt vess távúl éntőlem, és a gonoszoknak, útonálló tolvajoknak kezeket és szándékokat hatalmas kezeddel fogd meg. Végy a te szent tenyeredben, hordozz oltalmadban, hogy szép békességgel, egészséggel, alázatossággal, istenes és üdvösséges tudományokkal megékesülve megjöhessek kedves Ha-

zásban, és szent templomodban lakozván szent nevedet dicsirhessem, áldhassam és felmagasztalhassam, a Te szent fiadnak, az úr Jézusnak nevében könyörgök, szegény szolgád, légy meghallgatója könyörgésemnek, ámen.”

A füzetet a hazatérte utáni élete fontosabb eseményeire vonatkozó följegyzések zárják.

A filológia, történet- és természettudományi tanulmányok európai centrumában többirányú képzésben részesülő erdélyiek java hazatérve a legkorszerűbb ismereteket közvetíthette tanítványainak. A bő évszázadig domináns hollandiai peregrináció egyedülálló forrását ennek bizonyosságként szeretnénk hamarosan hozzáférhetővé tenni a bőségesen jegyzetelt szövegnek a fent közölt imával megegyező elvek szerinti közlésével.

Rezi Elek¹

Közös unitárius teológiai konferenciák a 20. század utolsó évtizedében

A 20. század utolsó évtizedében a magyarországi és erdélyi unitárius egyház teológusai, lelkészei és a világiak részvételével tartott közös unitárius teológiai konferenciák lassan a feledés homályába merülnek. Az értékeket viszont nem szabad elfeledni. Az egykori kiváló szervezői munka, a teológiai és hitelvi témák kibontásának, bemutatásának és konstruktív megbeszéléseinek felelősségteljes törekvései, a közösségi, baráti együttlétek élményei örökre megmaradtak bennem, és gondolom azokban is, akik a konferenciák munkálataiban annak idején részt vettek.

A tanulmányom időszerűségét az is indokolja, hogy az egykori teológiai konferenciákról napjainkig nem jelent meg egyetlen tanulmány, átfogó értékelés sem.

1993-ban a Magyarországi Unitárius Egyház (továbbiakban: MAUE) Sztankóczy Zoltán világi unitárius teológus kezdeményezésére elindította az évenkénti teológiai konferenciák megszervezését az erdélyi és a magyarországi teológusok, lelkészek, valamint a világiak bevonásával.

A konferenciák bemutatása és értékelése előtt kötelességemnek tartom röviden felidézni a kezdeményező Sztankóczy Zoltán teológiai munkásságát.² A sikeres világi életpálya befejezése után, a nyugdíjas éveinek kezdetén indult el a teológia tudományos művelésének az útján.³ Az első teológiai konferencián el-

¹ REZI Elek (1954) Székelykeresztúron született, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet habilitált professzora. Oktatott tárgyai: unitárius hittan és etika, modern filozófiatörténet. Elérhetősége: rezielek@proteo.hu.

² Sztankóczy Zoltán (1916–2002) egyetemi tanár életét, teológiai érdeklődési körét, emberi tartását nagyszerűen foglalta össze: MUSZKA Ibolya, „Dr. Sztankóczy Zoltánra emlékezve”, *Unitárius Élet* 56. évf., 3. sz. (2002): 2. Barátai, munkatársai egy közös megemlékezés alkalmával tisztelettel idézték fel munkásságát, egyházzolgálatát, emberségét: <https://www.youtube.com/watch?v=d8H8XoWnSogin>, letöltve: 2020. június 10. Jómagam mint kortársa, teológiai munkatársa életének és teológiai munkásságának a megírását nagyon fontos feladatnak tekintem.

³ Világi életpályájának fontosabb állomásai: egyetemi tanár, a Közlekedési Minisztérium osztályvezetői, majd az Országos Tervhivatal főosztályvezetői tisztsége. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia közlekedési főbizottságának.

hangzott előadása zárógondolataiban alázatosan, de bizakodóan vallott a teológiai tudományosság, egyháza és unitárius hite iránti elkötelezettségéről. „Befejezésül: ismételten megköszönöm egyrészt azt, hogy szót kaptam, és még inkább azt, hogy meg is hallgattak. Ha úgy találják, hogy bőven akad kifogásolnivaló abban, amit elmondani bátorkodtam, úgy, kérem, tudják be annak, hogy teológiai tájékozottságom annak ellenére sem hasonlítható az Önökéhez, hogy majdnem negyedszázadot töltöttem már azzal, hogy minél jobban megismerkedjem a Szentírással és a Szentírás többoldalú magyarázataival, valamint a vallási megújulásért fáradozó teológusok nézeteinek megismerésével és unitárius szemzőgből való elemzésével. Mindemellett szavaim nem voltak többek, mint egy unitárius hívő őszintén megvallott nézetei, amely nézetek mögött a hitbeli megújulás elkötelezettsége, és ez elkötelezettség mögött pedig unitárius egyházunk és hitünk szeretete áll, azé a hité, amely mindnyájunkban mint Isten szerető ajándéka él.”⁴ Sztankóczy sikeresen közreműködött a MAUE teológiai műhelyének – amely a teológiai intézetben működött – fenntartásában mint felügyelő gondnok, valamint a MAUE Egyházi Képviselő Tanácsának a tagjaként is aktívan tevékenykedett. A Magyar Bibliatársulat kuratóriumának is tagja volt.

Érdeklődése az unitárius és szabadelvű teológia felé irányult, 1992–1993-ban 22 tanulmányt fordított le angol, német és francia nyelvről magyarra, amelyek publikálására csak 1995-ben került sor.⁵ Olyan kiváló unitárius és szabadelvű teológusok, lelkészek írásaiból fordított, mint az angol teológus Arthur Long, a francia szabadelvű teológus André Gounelle, az észak-amerikai unitárius univerzalista David P. Parke és Palfrey Perkins lelkészek, a szabadelvű római katolikus német lelkész Eugen Drewermann, a történeti Jézus-kutató Paul Trudinger, a svájci szabadelvű lelkész Gaston Wagner és mások. Előszóval fordította le azokat a tanulmányokat, amelyek olyan unitárius univerzalista és a szabadelvű folyóiratokban jelentek meg, mint a *Faith and Freedom*,⁶ *Unitarian Universalist Christian*,⁷ *Évangile et Liberté*.⁸ Sztankóczy Zoltán nagy érdeme, hogy egyrészt a tanulmányozott teológusok írásait lefordította és közelebb hozta

⁴ SZTANKÓCZY Zoltán, „A ma és holnap unitarizmusáról”, *Keresztény Magvető* 108. évf., 2–3. sz. (2002): 182.

⁵ SZTANKÓCZY Zoltán, *Szemelvények unitárius és szabadelvű keresztény írásokból 1992–1993*, Teológiai füzetek 2. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1995).

⁶ A Harris Manchester College, Oxford szabadelvű folyóirata.

⁷ Az Észak-amerikai Unitárius Univerzalista Társaság folyóirata.

⁸ A francia Szabadelvű Protestáns Közösség folyóirata, amelynek jelszava: *penser, critique, et croire toute liberté* (gondolkodj, kritizál, higgyél a teljes szabadságban).

az érdeklődők számára, másrészt jó szolgálatot tett a köz teológiai tudományosság iránti érdeklődése felkeltésére.

Kitartó buzgósággal igyekezett elmélyülni a keresztény teológia világában. Szorgalmasan, következetesen és kritikai érzékkel tanulmányozta a római katolikus, valamint a protestáns teológia vezéregyéniségeinek teológiai felfogását.

Az *Ökumenikus gondolkodás és a hit* című írásában három kiváló római katolikus teológus munkájában mélyült el, és fordításai által is megismertette felfogásukat. A tanulmányozott teológusok: Pierre Teilhard de Chardin, Joseph Ratzinger és Hans Küng.⁹ Érdeme, hogy a bemutatott teológiai felfogásokat elemzi, értékeli, néha unitárius összefüggéseket is keres a nyitottság, a tolerancia, a kölcsönös tisztelet szellemében. Úgy látja, hogy az unitarizmusnak „figyelemmel kell kísérnie a nagy tradicionális vallások hitelveinek megreformálására tett lépéseket, másfelől – hűségesek maradván az unitarizmus lényegét jelentő hitelvekhez – nagyobb megértést kell keresni a kereszténység egészében elfogadott és követett teológiai modernizáció irányában.”¹⁰

Tanulmányaiból és elhangzott előadásából az is világos előttünk, hogy a római katolikus Karl Rahner és Joachim Gnilka munkájának és teológiai felfogásának megismerésére is törekedett. Természetesen érdeklődéssel tanulmányozta a protestáns teológusok műveit is, többek között Paul Tillich és Rudolph Bultmann munkáit. Külön érdeme, hogy a teológusok műveit eredeti nyelven (angol, német, francia) olvasta, amely a szerzők teológiai gondolkodásának az alaposabb megértéséhez segítette az érdeklődő Sztankóczyt.

Igyekezett megismerni a 20. század második felének újszövetségi teológiáját és exegéziseit. Munkája eredményeit a rendszeresen tartott egyházközségi bibliaórák alkalmával és két könyvében is kamatoztatta.¹¹ Figyelemre méltó az a törekvése, amelyet a bibliaórák megtartásával kapcsolatosan tapasztalhattunk. „A bibliaórákat úgy tervezzük megszervezni, hogy rendszeresen és módszeresen bibliabarátokként beszéljük át. A Hőgyes Endre utcai bibliaórákon a három szinoptikus evangéliumot (Máté, Márk, Lukács), a Nagy Ignác utcai bibliaórákon a

⁹ SZTANKÓCZY Zoltán, *Ökumenikus gondolkodás és a hit*, Teológiai Füzetek 3. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1996).

¹⁰ SZTANKÓCZY, *Ökumenikus gondolkodás...* 8.

¹¹ SZTANKÓCZY Zoltán, *A Máté, Márk és a Lukács szerinti evangéliumok magyarázatai* – Unitárius bibliai óráink I. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1996); SZTANKÓCZY Zoltán, *János evangéliuma és a jánosi levelek* – Unitárius bibliai óráink 2. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1998). Könyvei letölthetők: <http://tudastar.unitarius.hu/dok/sztankoczy.htm>, letöltve: 2020. július 4.

János szerinti evangéliumot kezdenénk el, négy-öt félévet irányozva elő teljes át-vételükre.”¹²

Sztankóczy Zoltán munkásságának sajátos területe volt a világiak minél teljesebb körű bevonása az egyházi életbe és bibliai, vallási, teológiai ismereteik bővítésének, mélyítésének, gazdagításának elősegítése. Ezt érzékelteti a következő kijelentése is: „A magyarázatok terjedelmét és mélységét igyekeztünk a biblia-órai (illetve az egyéni) foglalkozások kereteihez és igényeihez igazítani, szem előtt tartva, hogy nem a teológusképzés szintje lehet a mérvadó, hanem a hívek olyan köre, akik egyházi tisztségük ellátása érdekében, illetve más társadalmi tevékenységük mellett szeretnének közelebb kerülni az Újszövetség, ezen belül az evangéliumok jobb megismeréséhez.”¹³

A közös unitárius teológiai konferenciák célja az unitarizmus alapvető teológiai, etikai, liturgiai, ekléziológiai témáinak az időszerű kibontása, értékelése volt. Sztankóczy úgy gondolta, hogy a konferenciasorozat következményeként az unitárius hitelveket új kontextusba helyezzük, a kereszténység alapvető hitelveihez közelebb kerülünk, az unitárius krisztológiát (ha van ilyen – R. E.) megújítjuk, és végső lépésként egy új, modern unitárius kátét állítunk össze, amelyet ki is adunk.¹⁴

A konferenciákon a gyakorlat az volt, hogy előadások hangzottak el, amelyeket élénk megbeszélések követtek népes hallgatóság előtt. Kijelenthetem, hogy Sztankóczy kezdeményezése nagyszerűnek bizonyult, és őszintén sajnálhatjuk, hogy a konferenciasorozat egyszerűen elmaradt minden előzetes bejelentés nélkül. Az okát abban is kereshetjük, hogy a 2000. évtől kezdődően Sztankóczy egészségi állapota gyengülni kezdett, és nem volt olyan személy, aki a szervezői, irányítói munkát folytatni tudta volna.

A következőkben áttekintem a nagyszerű kezdeményezés nyomán elindított konferenciasorozat időpontjait, helyeit, az előadókat és az elhangzott előadások címét.¹⁵

¹² A Budapesti Egyházközség, „A biblia-baráti körök és a Biblia”, *Unitárius Élet* XLIX. évf., 10. sz. (1995): 10.

¹³ SZTANKÓCZY, *A Máté, Márk és a Lukács...*, 5.

¹⁴ Bevallom, hogy én, aki szinte mindenik konferencián aktívan részt vettem, az új, modern unitárius káté összeállításának elképzelését több ok miatt nem támogattam. Az okokkal a jelen tanulmányban nem kívánok foglalkozni.

¹⁵ Megemlítem, hogy Szász Adrienne egykori magyarországi unitárius teológiai hallgató kérésemre 1997-ben szemináriumi dolgozatban próbálkozott a konferenciák adatainak összegyűjtésével.

Fontosnak tartottam, hogy a lábjegyzetekben utaljak a konferenciákat megörökítő ismertetések, cikkek, értékelések, híryanagok megfelelő helyeire. Igyekeztem a konferenciákon elhangzott előadások publikálásának a megfelelő helyeit is felkutatni és lábjegyzetben megjeleníteni azért, hogy a nyilvános közéletük alkalmait is nyomon tudjuk követni.

A konferenciasorozat 1993-tól 2000-ig tartott, azaz összesen nyolc teológiai konferenciát fogok bemutatni, kiértékelni, és a továbbkutatás lehetőségeit is megszólaltatom.

A konferenciák helyszíne – egy kivételével, amely Kolozsváron zajlott – a budapesti Nagy Ignác utcai unitárius egyházközség tanácsterme volt.

1993. október 15–17., Budapest

Az első teológiai konferenciát 1993-ban rendezte a Magyarországi Unitárius Egyház a tordai vallásszabadság 425. évfordulójának a tiszteletére.¹⁶

A konferencia fő témája: Az unitarizmus ma. A téma tulajdonképpen kijelölte az irányvonalat a következő konferenciák szervezéséhez. A népes részvételű, gazdag, tartalmas konferencia egyrészt méltó keretet adott az ünneplésnek, másrészt bizakodó, reményteljes kezdetnek bizonyult.

A kétnapos konferencián a következő felszólalók tartottak előadást: október 15-én délelőtt Erdő János *Az unitárius egyház megalapítása Erdélyben*; Szász János és Ferencz József *Az unitárius egyház megalapítása Magyarországon*. Délután a belmisszió, egyházszerzés, szórványgondozás témakörben tartott közös megbeszélést Felhős Szabolcs és Nyitrai Levente.

Október 16-án délelőtt Szabó Árpád *Az unitarizmus időszerű kérdései*; Rezi Elek *Az unitárius teológia elkötelezettsége napjaink erkölcsi kérdéseinek megválaszolásában*; Sztankóczy Zoltán *A ma és holnap unitarizmusáról*¹⁷ címmel tartott előadást. Délután Szent-Iványi Ilona irányításával megbeszélés volt, az egyház társadalmi szolgálata témával.

A konferencián az a szándék is megfogalmazódott, hogy az elhangzott előadásokat és a vitaanyagot a MAUE gondozásában önálló kötetben is megjelentetik.

¹⁶ „Meghívó. A Magyarországi Unitárius Egyház a tordai ediktum 425. évfordulója tiszteletére *Az unitarizmus ma* címmel konferenciát rendez, melyre szeretettel hívunk minden kedves afiát. Színhely: 1055 Budapest, Nagy Ignác u. 2–4. Időpont: 1993. október 15–17. Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa.” *Unitárius Élet* XLVII. évf., 5. sz. (1993): 4.

¹⁷ A tanulmány szerkesztett változata: „A ma unitarizmusa”, *Keresztény Magvető* 99. évf., 3. sz. (1993): 133–138; A tanulmány eredeti változata: „A ma és a holnap unitarizmusa”, *Keresztény Magvető* 108. évf., 2–3. sz. (2002): 173–182.

A konferencia zárónapján (vasárnap délelőtt) tartott istentiszteleten Kovács Lajos erdélyi püspök prédikált. Az ünnepi alkalmat megtisztelte jelenlétével Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke, valamint egyházi és közéleti személyiségek. Ezt követően a Nagy Ignác utcai unitárius templom bejárata fölötti külső falon az évfordulót megörökítő emléktáblát helyezték el, amelyet az amerikai magyar öregdiákok adományoztak. Az emléktábla felavatásán az említett egyházi és közéleti személyiségek mellett megjelent az Amerikai Egyesült Államok nagykövete, Charles Thomson is, akit elkísért unitárius felesége.¹⁸

Az ünneplés és a konferencia jelentőségét az is nyomatékosította, hogy ez volt a rendszerváltozás után az első alkalom, amikor a két testvéregyház közösen ünnepelhetett és örvendezhetett.

1994. október 14–15., Budapest

Ebben az évben a konferencia az unitárius istenfogalommal kapcsolatos kérdéseket járta körül.

A szintén kétnapos konferencián nagyon tartalmas előadások hangzottak el. Október 14-én délelőtt: Somogyi László *Az Ószövetség istenfogalma*; Szabó Árpád *Istenre vonatkozó jelzők*; Sztankóczy Zoltán *Jézus istenhite*. Referátumokat Szent-Iványi Ilona és Kiss Károly tartottak. A délutáni megbeszélés témája: A teológia időszerű feladatai.

Október 15-én délelőtt Szent-Iványi Ilona tartott előadást *Az Imago Dei mint a keresztény erkölcs megalapozása* címmel; majd Nyitrai Levente *Az eredendő bűn helye a keresztény tanításokban*; míg Rezi Elek *A rossz problémájának teológiai értelmezése* címmel tartott előadást. Referátumokat Székely Miklós és Kászoni József tartottak.¹⁹ A befejezés értékes mozzanata a konferencia kiértékelése volt.

1995. október 13–15., Budapest

A konferenciának két témaköre volt: Jézus személye, valamint a nő és férfi kapcsolatának teológiai, erkölcsi vetületei. A következő előadók tartottak előadásokat: október 13-án, délelőtt Somogyi László *Jezuológia vagy krisztológia*;

¹⁸ REZI Elek, „Az unitarizmus MA”, *Unitárius Közlöny* 4. (64.) évf., 7–12 sz. (1993): 6; LŐRINCZ Ernő, „Egy sikeres konferenciáról”, *Unitárius Élet* XLVIII évf., 6. sz. (1993): 15–16 (A konferenciáról egy képet is közölt); „Egyházi élet – hírek”, *Keresztény Magvető* 99. évf., 4. sz. (1993): 252.

¹⁹ REZI Elek, „A második teológiai konferencia Budapesten”, *Unitárius Közlöny* 5. (65.) évf., 9–10 sz. (1994): 9; „Egyházi élet – hírek”, *Keresztény Magvető* 100. évf., 4. sz. (1994): 254.

Szabó Árpád *Jézus személye és szerepe a mai unitárius teológiában*; András György *Jézusról való felfogásunk kialakulása*; míg Sztankóczy Zoltán *Jézus Krisztus személyisége és szerepe korunk keresztény teológiájában* címmel.

Október 14-én délelőtt pedig Szent-Iványi Ilona tartott előadást *Az ember kétneműsége a teológiában*; Rezi Elek *A férfi és a nő kapcsolata: házasság, család*; Szász Ferenc *A férfi és a nő kapcsolata: szerelem, párválasztás*; Kovács István Sándor *A nő helyzete és szerepe korunk társadalmi életében*; Kiss Károly *A nő helyzete és szerepe ma az unitárius egyház életében* címmel érkezett. Délutánonként élénk megbeszélések voltak.

Október 15-én vasárnap a délelőtti istentiszteleten a szószéki szolgálatot Szabó Árpád teológiai tanár végezte.²⁰

1996. október 12–13., Budapest

Az egynapos teológiai konferencia a Magyarországi Unitárius Egyház gazdag millicentenáriumi ünnepségeinek keretében zajlott.²¹ A konferencia témája: Az istenkérdés napjainkban. Október 12-én délelőtt a következő előadók tartottak előadásokat: Rezi Elek (*Az Istenhez való közelítés teológiai módszerei*); Sztankóczy Zoltán (*A keresztény hitvallások vizsgálata*); Somogyi László (*Isten képe a folyamat [procesz] teológiában*); Szász János (*Dávid Ferenc istenhite*).²² A teológiai konferenciát ismertető Szent-Iványi Ilona is kiemelte Sztankóczy Zoltán szervezői, előkészítői munkásságának a jelentőségét a konferenciák megtartásával kapcsolatosan. Délután a Magyarországi Dávid Ferenc Egylet ünnepi műsora tette emlékezetessé a napot.

Október 13-án az ünnepi istentiszteletet Szabó Árpád főjegyző végezte, azt követően a népes erdélyi küldöttség és a magyarországi hívek egy része megtekintette a Nemzeti Múzeum millicentenáriumi emlékkiállítását.

1997. november 6–7., Budapest

A konferencia témája: Jézus élete és tanításai. A következő előadók tartottak előadásokat:

²⁰ Unitárius Élet XLIX évf., 10. sz. (1995): 11. (A konferencia meghívóját közölte); „Hírek”, *Unitárius Közlöny* 6. (66.) évf., 9–12. sz. (1995): 38–39.

²¹ MIKÓ István, „Millicentenáriumi Ünnepségek Budapesten, 1996. október 12–13.”, *Unitárius Élet* 50. évf., 11–12. sz. (1996): 4.

²² SZENT-IVÁNYI Ilona, „Teológiai konferencia”, *Unitárius Élet* 50. évf., 11–12. sz. (1996): 4–5.; „Egyházi élet – hírek”, *Keresztény Magvető* 102. évf. (1996): 271. (csak megemlíti, de nem közli a témákat); Az *Unitárius Közlöny* talán a millicentenáriumi ünnepségekre való tekintettel nem számolt be a konferenciáról.

November 6-án Somogyi László (*Jézus születésének értelmezése korunkban*); Sztankóczy Zoltán (*Jézus feltámadásának és lelki jelenlétének hite*); Szent-Iványi Ilona (*A példázatok üzenete mai hitünk számára*); Rázmány Csaba (*A csodák megítélése korunkban*); Kászoni József (*A hegyi beszéd értelmezése mai világunkban*); Léta Sándor (*Napjaink amerikai Jézus-kutatása*);²³ Andrée Gounelle (*Krisztus a vallások fényében*. Fordította Sztankóczy Zoltán).²⁴ November 7-én a következő előadók szólaltak fel: Szabó Árpád (*Jézus élete megírásának lehetősége*); Rezi Elek (*Unitárius észrevételek Jézus tanításaival kapcsolatosan*); Somogyi László (*Az üdvözülés tartalma korunk hitében*); Székely Miklós (*A jézusi kettős főparancs korszerű értelmezése*); Szász Ferenc (*A megtérés értelmezése a ma emberénél*); Sztankóczy Zoltán (*Az evangélium tartalmának planetáris parancsa*).²⁵

A nagyon tartalmas konferencia értékes megbeszéléssel zárult.

1998. november 20–21., Budapest

A konferencia témája: Isten lélek. A következő előadók tartottak előadásokat: november 20-án, délelőtt Somogyi László („Egy az Isten” – bibliai áttekintés); Szent-Iványi Ilona (*Isten teremtő munkája*); Kászoni József (*Isten és ember kapcsolata*). November 20-án délután Sztankóczy Zoltán (*Az isteni lélek jelenléte*); Szabó Árpád (*A szentlélek fogalma a Bibliában*);²⁶ Rezi Elek (*Az unitárius kereszténység felfogása a szentlélekről*).²⁷ November 21-én csupán egy előadás hangzott el, Molnár B. Lehel *A szentlélek unitárius hittantörténeti áttekintése* címmel tartott értekezést.²⁸

A konferencia zárónapján Szabó Árpád püspök javasolta, hogy a következő konferenciát Kolozsváron tartsák, amelyre a konferencia résztvevőit meghívta.²⁹

²³ Publikálva: „Az észak-amerikai Jézus-kutatás új korszaka”, *Keresztény Magvető* 105. évf., 2. sz. (1999): 5–13.

²⁴ Andrée Gounelle francia szabadelvű protestáns teológust már 1996-ban is meghívták a konferenciára, de nem tudott részt venni, „Sajnálatomra időpont ütközése miatt nem vállalhatta az előadást” – írta Sztankóczy. In *Sztankóczy Zoltán levele Rezi Elekhez, 1996. október 11.* Végül Sztankóczy az elküldött előadásszöveget lefordította, és az 1997-ben tartott konferencián felolvasta.

²⁵ *Keresztény Magvető* 103. évf. (1997): 285.; *Unitárius Közlöny* 8. (68.) évf., 6. sz. (1997): 16. (A híryanag szerint megígérte, hogy „visszatér” a témára, de ez nem történt meg).

²⁶ Publikálva: *Keresztény Magvető* 104. évf., 3–4. sz. (1998): 203–210.

²⁷ Publikálva: *Keresztény Magvető* 104. évf., 3–4. sz. (1998): 216–221.

²⁸ Publikálva: *Keresztény Magvető* 104. évf., 3–4. sz. (1998): 142–155.

²⁹ MOLNÁR B. Lehel, *Unitárius teológiai konferencia Budapesten*, *Unitárius Közlöny* 9. (69.) évf., 11–12. sz. (1998): 8.; a *Keresztény Magvető* csak a híryanagban említette meg. 104. évf. (1998): 311.

1999. november 12–13., Kolozsvár

A teológiai konferenciát az Egyházi Képviselő Tanács termében tartották.³⁰ A konferencia témája: Az istentisztelet liturgiai követelményei és Jézus személye. A következő előadók tartottak előadásokat: november 12-én Szabó Árpád (*Az imádság valláslélektani alapjai*);³¹ Rezi Elek (*Az imádság hitelvi alapjai*); Székely Miklós (*Az istentisztelet hitelvi és liturgiai követelményei*); november 13-án Sztankóczy Zoltán (*A keresztség tartalma és formulája az Újszövetségben*);³² Kászoni József (*Bevezető tanulmány a történeti Jézus-kutatás legújabb lehetőségeiről, eredményeiről*); Szent-Iványi Ilona (*A procesz [folyamat] teológia Jézus-képe*).³³

A konferencia résztvevői az előadásokat és megbeszéléseket követően közös egyházi és a lelkészképzéssel kapcsolatos kérdésekről tanácskoztak.

2000. december 8–9., Budapest

A konferencia témája: Jézus személye és ekkleziológiai kérdések. A következő előadók tartottak előadásokat: Somogyi László (*A „küldött” krisztológia. Az első gyülekezetekben élő krisztológiák egyik elfeledett vonulata*); Kászoni József (*Ki volt Jézus?*); Szent-Iványi Ilona (*Alkalmask-e a krisztológiai címek Jézus értelmezésére?*); Rezi Elek (*Az egyház teológiai és ekkleziológiai értelmezése*).³⁴ A konferenciáról csak az *Unitárius Közlöny* tett egy rövid említést, ezért az előadások sorrendje, valamint az előadók felsorolása nem teljes. Úgy gondolom, hogy ennek az oka az volt, hogy a millenniumi évben igen zsúfolt volt az egyházi programkínálat. Az Erdélyi Unitárius Egyház 2000. november 25-én, a Magyarországi Unitárius Egyház 2000. november 12-én ünnepi zsinatot, illetve emlék-ünnepséget tartott. Ugyanakkor 2000. november 25–29. napjain a Vallásszabadság Nemzetközi Társulata (IARF: International Association for Religious Freedom) a hollandiai Klingbergben regionális konferenciát tartott, amelyre a két egyház népes küldöttséget delegált.³⁵ Nem véletlenül tolódtott ki a konferencia időpontja decemberre.

³⁰ *Unitárius Közlöny* 10. (70.) évf., 5. sz. (1999): 20.

³¹ Publikálva: *Keresztény Magvető* 105. évf., 3–4. sz. (1999): 113–120.

³² Publikálva a következő címmel: „A keresztség az Újszövetségben”, *Keresztény Magvető* 106. évf., 2. sz. (2000): 9–17.

³³ *Keresztény Magvető*, 105. évf. (1999): 234.; *Unitárius Közlöny* 10. (70.) évf., 11–12. sz. (1999): 20.

³⁴ *Unitárius Közlöny* 11. (71.) évf., 11–12. sz. (2000): 20. A híranyag nagyon röviden tájékoztatott a konferenciáról azzal, hogy a következő számban visszatér reá, sajnos a következő számban sem találtunk erre vonatkozó utalást.

³⁵ Szász Adrienne, „IARF-konferencia Klingberg”, *Unitárius Élet* 55. évf., 6. sz. (2000): 19.

A konferenciák előadóinak névsora és előadásaik ideje

- Andrási György kolozsvári előadó-tanácsos: 1995.
Erdő János kolozsvári teológiai tanár: 1993.
Ferencz József ny. magyarországi unitárius püspök: 1993, 1997.
Kászoni József budapesti lelkész: 1994, 1998, 1999, 2000.
Kis Károly medgyesi lelkész: 1994, 1995
Kovács István Sándor kolozsvári teológiai tanár: 1995.
Léta Sándor petrozsényi lelkész: 1997.
Molnár B. Lehel kolozsvári levéltáros: 1998.
Nyitrai Levente kocsordi lelkész: 1994.
Rázmány Csaba budapesti lelkész: 1997.
Rezi Elek kolozsvári teológiai tanár: 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000.
Somogyi László egyetemi tanár: 1994, 1996, 1997, 1998, 2000.
Szabó Árpád kolozsvári teológiai tanár: 1993, 1994, 1995, 1997, 1998, 1999.
Szász Ferenc brassói lelkész: 1995, 1997.
Szász János lelkész, levéltáros: 1993, 1996.
Székely Miklós kövendi lelkész: 1994, 1997, 1999.
Szent-Iványi Ilona budapesti lelkész: 1993, 1994, 1997, 1998, 1999, 2000.
Sztankóczy Zoltán budapesti világi teológus: 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999.

A kimutatásból megállapíthatjuk, hogy a teológiai konferenciákon tíz erdélyi és nyolc magyarországi, összesen tizennyolc előadó tartott előadást. Lehet azon elmélkedni, hogy ez a szám sok vagy kevés, de tény az, hogy minden előadó lelkiismeretesen felkészült és tudása legjavát nyújtotta. A tizennyolc előadó összesen ötvennégy előadást tartott.

A konferenciák anyaga

A konferenciákon tervezték, hogy az értékes előadásokat, a megbeszélések jegyzőkönyveit közös kötetben kiadják, hogy az érdeklődők tájékozódni tudjanak a „ma és holnap unitarizmusának” hit- és életfelfogásáról. Az 1996-os teológiai konferencia ismertetése alkalmával Szent-Iványi Ilona lelkész így reménykedett: „a konferencián elhangzott előadások, dolgozatok egy későbbi közös szerkesztésben megjelenő unitárius hitvallás, teológiai szöveggyűjtemény kötet

részei lesznek.”³⁶ Sőt, Sztankóczy Zoltán az első konferencia anyagához mellékleteket is előkészített: „A ma és a holnap unitarizmusához kapcsolódva egy viszonylag terjedelmesebb mellékletet nyújthatunk át konferenciánk leginkább érintett résztvevőinek. Ez a közel másfélszáz gépelt oldalnyi anyag nem kifejezetten erre a konferenciára készült, de ha majd beléjük tekintenek azok, akiket esetleg közelebről is érdekelni fog, megállapíthatják, hogy ezek a szemelvények, illetve vázlatok nagyon jól kiegészíthetik mindazt, amiről csak nagy vonásokban majd magam is szólok.”³⁷

Sztankóczy Zoltán mindig gondosan fénymásolta a konferenciákra beérkező előadásokat, vagy elkérte az előadótól sokszorosításra. Tény, hogy nem mindenki adta át neki az előadását, mondván, a tanulmány még nem készült el teljesen, még szeretne dolgozni rajta, és majd el fogja küldeni neki. Az ígélet nem mindig valósult meg.

Az előadások összegyűjtése akadozott, az eltervezett kötet kiadása így nem valósult meg, amelynek az lett a következménye, hogy a konferenciák anyaga csak részben, szétszórtan, hiányosan maradt fenn.

A témában tájékozott Béres-Muszka Ibolya budapesti könyvtáros kérdéseimre válaszolva megemlítette, hogy az 1995., 1996., 1997. években tartott konferenciák anyaga megtalálható a magyarországi egyházkerület levéltárában, de nagyon hiányosan.³⁸ Példának megemlítette, hogy „Az 1995. évi konferencia dossziéján pl. látom felsorolva, mely előadások anyaga hiányzik: Szabó Árpád, András György, Somogyi László, Rezi Elek, Szász Ferenc.”³⁹

Feltételezhető, hogy a konferenciák anyaga töredékesen az egykori konferenciákon részt vevő személyeknél is megtalálható. Szent-Iványi Ilona arról tájékoztatót, hogy „nagyon sok értékes előadás hangzott el a teológiai konferenciákon. Egynek az anyaga megvan nálam egy mappában.”⁴⁰ Az 1996-os konferencia anyaga részben megvan az én gyűjteményemben is.

A konferenciák előadásainak biztos fennmaradási lehetősége a publikálás volt, amelyekre a lábjegyzetekben utaltam.

³⁶ SZENT-IVÁNYI Ilona, „Teológiai konferencia”, *Unitárius Élet* 50. évf., 11–12. sz. (1996): 4.

³⁷ SZTANKÓCZY Zoltán, „A ma és holnap unitarizmus”, *Keresztény Magvető* 108. évf., 3. sz. (2002): 174.

³⁸ A Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének Levéltára I/2 jelzetű, 1–3. sz. dobozában. *Béres-Muszka Ibolya levele Rezi Elekhez*, 2020. július 2.

³⁹ *Béres-Muszka Ibolya levele Rezi Elekhez*, 2020. július 2.

⁴⁰ *Szent-Iványi Ilona levele Rezi Elekhez*, 2020. június 26.

A további kutatások előmozdítása érdekében nagyon fontos feladatnak tartom a konferenciák szellemi hagyatékának a felkutatását, összegyűjtését és tárolását, egységes, megfelelő helyen, a tanulmányozásuk elérhetősége érdekében. A közös unitárius teológiai konferenciák részletes értékelése teológiai szempontból csak a teljes anyag alapján végezhető el. Befejezésül azt állapítom meg, hogy a közös unitárius teológiai konferenciák teológiatörténetünk értékes örökségei és a szervezésben, lelkesedésben, összefogásban, akarásban, megvalósításban példaértékűek a jövő nemzedékének.

Diktatúra a mindennapokban 2. Az alávetettség mintázatai: Gellérd Imre hétköznapijai Siménfalván az ötvenes években²

„Mivel az eseményeknek, gesztusoknak és szavaknak hatalmas szövedékéből, amelyekből egy ember sorsa összeáll, az egyén mindig csak piciny töredéket figyelhet meg, s e töredéket szorosan lehatárolják saját érzékei és saját megfigyelőképessége, továbbá mivel mindig csak saját tudatállapotáról lehet közvetlenül tudomása, ezért az emberiségről szerzett minden tudás, bárhol legyen az időben, nagyrészt mindig mások tanúbizonyságán alapszik.”³

Romániában, akárcsak a szovjet befolyás alá került más kelet-európai országokban, a kommunista hatalom társadalomátalakító programja széles körű társadalmi ellenállásba ütközött. A parancsuralmat bevezető politikai hatalom az ellenállás letörésére és társadalmi bázisának megerősítésére a gazdasági, ideológiai és kulturális szférában az erőszak változatos formáit (strukturális és kulturális) alkalmazta. Az ellenálló társadalom behódolását, színlelt vagy valós alkalmazkodását a hatalom erőszakkal, fenyegetéssel kényszerítette ki, másrészt a pártállam bürokráciájának szolgálatait minden intézményes szinten privilegizálással, jutalmazással is biztosította. Emellett a legitimitásának, elfogadottságának megteremtésére a hatalmi gyakorlatnak állandó eleme volt a diktatúra társadalmosítása: az uralomnak a társadalom tagjai részvételével történő gyakorlása. A korszak politikai, ideológiai törekvéseinek megvalósításában az emberektől „azt várták, hogy teljes személyiségük, gondolkodásuk, magatartásuk és tevékenységük min-

¹ OLÁH Sándor (Homoródalmás, 1954) a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának alapító tagja. Az intézet megalakulásától (1990) részt vett a különböző kutatási programokban, illetve bekapcsolódott anyaországi intézetek székelyföldi kutatásaiba (Politikatudományok Intézete, Kisebbségkutató Intézet, Teleki László Intézet). Elérhetősége: issigyo@yahoo.com.

² Készült a NKFI 128848. sz. *Székely önkép-építés a 19–20 században* c. program támogatásával.

³ Marc BLOCH, *A történész mestersége* (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 42.

den elemét *nyíltan* alárendeljük az »új« eszmeiségnek”⁴ (Kiemelés az eredetiben – O. S.)

Ismert, hogy a történelmi egyházak többsége, így az unitárius egyház is a kényszerű együttműködést választotta a kommunista hatalom társadalomátalakító programjának célkitűzéseivel. Integrációs törekvéseiben a hatalom az egyházak intézményrendszerét és személyi állományát is eszközként használta céljai megvalósításában. Jelen keretek között e makroszinten létrejött intézményes társadalmi viszony lokális léptékű megvalósulási formáit és következményeit tárgyaljuk, Gellérd Imre társadalmi aktivitásának, közéleti tevékenységének felidézésével.

Az egyházi intézményekben az ötvenes években keletkezett forrásokból kiderül, hogy a vidéki lelkészek cselekvési terét (eltekintve a lelkészi szolgálattól) alapvetően két hatalmi intézményrendszer határozta meg: az egyházi hierarchia felsőbb hatóságai (püspökség, esperességek) és a hatalom helyi centrumai: a községi és városi néptanácsok, illetve az adminisztratív hierarchiában ezek fölött álló rajoni és tartományi központok.

A Gellérd Imrétől fennmaradt írott források, különösen a lelkészi jelentések tevékenységi beszámolóit azt mutatják, hogy a hétköznapi gyakorlatban az említett intézmények által az egyházközség vezetésére, elsősorban a lelkészekre rótt társadalmi, politikai feladatok, klasszikus értelemben vett *társadalmi cselekvések*: másokhoz, az egyházi és politikai-hatalmi intézményekhez igazodó, illetve más egyéneket vagy csoportokat, elsősorban híveiket befolyásoló (irányító, korlátozó stb.) cselekvések.

A társadalmi cselekvéseknek két fő típusa ismert: az érdekmotivált és a kényszermotivált cselekvések. Az egyház és a kommunista hatalom ismert ideológiai szembenállásából következő hipotézisünk, hogy amikor a vidéki lelkészeket a politikai hatalom céljainak támogatására, a gazdasági és társadalmi átalakítás programjában való állandó aktív részvételre – kampányfeladatok ellátása, politikai eseményeken való részvétel, a kommunista ünnepeken, évfordulókon való aktivitásra – utasították, akkor azok végrehajtásában kényszermotivált cselekvésekről volt szó, az esetleges szembenállás esetén várható fenyegető szankciók elkerülését biztosító, kikényszerített engedelmességről.

A társadalmi tér egésze mint az erőviszonyok mezeje kényszerítő szükség-szerűség az érdekelt ágensek számára, harcmező, ahol összecsapnak az ágensek

⁴ SZABÓ Márton, *Diszkurzív térben. „A munka hősei”* (Budapest: Scientia Humana, 1998), 50.

– írja Pierre Bourdieu.⁵ A társadalomkutatók körében ma igen népszerű a hatalom foucault-i koncepciója. Eszerint a hatalom nem pusztán egy központi állami intézmény, hanem olyan valami, ami szétterjed a társadalomban, „nem birtokolható dologi javak módján... hanem úgy működik, mint egy gépezet. Bár piramis alakú szerkezete egy főnököt helyez a csúcsra, az egész szerkezet az, amely a hatalmat termeli, és szétosztja az egyéneket ebben a permanens és összefüggő térben.”⁶ Ahol a hatalom „szétterjed a társadalomban”, ott már uralmi viszonyokról is beszélhetünk. Az uralom weberi fogalma két cselekvő közti aszimmetrikus viszonyt feltételez, „engedelmességen alapul, és az engedelmességnek az egyes esetben – a fásult megszokástól kezdve egészen a tisztán cél racionális megmondolásokig – a legkülönbözőbb motívumai lehetnek”⁷

Weber nyomán hatalomról beszélünk minden olyan helyzetben, „ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély”⁸. Az emberek azon csoportját, amely arra specializálta viselkedését, hogy érvényt szerezzen ennek az esélynek, Weber hatalmi szervezatként definiálja.⁹ Alább kitérünk a társadalmi mező erőviszonyainak sajátosságaira, amelyek az ötvenes évek falusi világában a lokális társadalmi csoportok és egyének viselkedését, társadalmi cselekvéseit befolyásolták. Az a hatalmi szervezet, amellyel a vidéki lelkesek napi (sok esetben kényszer)kapcsolatban voltak az ötvenes évek székelyföldi falusi társadalmában, a helyi néptanács volt.

A néptanács

„A néptanácsok azonban csak úgy teljesíthetik összes nagy feladataikat, ha munkájukat a párt irányításával végzik.”¹⁰

⁵ Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2002), 44–45.

⁶ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története* (Budapest: Gondolat, 1990), 242.

⁷ Max WEBER, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987), 221.

⁸ Uo., 77.

⁹ Uo., 78. E hatalomfogalmat Weber későbbi értelmezői tágitották, kiemelve az egyének közti társadalmi kapcsolat szűk kereteiből, alkalmassá tették a társadalmi csoportok közötti viszonyok leírására is.

¹⁰ *A Román Munkáspárt a dolgozók hazája, a néptanácsok az államhatalom helyi szervei. A falusi pártaktíva tanfolyamai részére. 8 lecke* (Román Munkáspárt, 1949), 21.

„...a falusi néptanácsok terv szerint dolgoznak. Már kezdettől tudják, mi mindent kell elvégezni a faluban, és minden gazdának megmondják, mi a teendője.”¹¹

A politikai hatalom a társadalom feletti uralom gyakorlásának új intézményrendszerét a szovjet mintára országosan megszervezett néptanácsok létrehozásával (1950. dec.) teremtette meg. „A szocializmus építésének útján a szovjet tapasztalatok az útmutatóink. Ezeket a tapasztalatokat a néptanács megalakításánál is fel kell használnunk. A néptanácsok országunkban hasonló feladatokat fognak teljesíteni, mint a helyi szovjetek a Szovjetunióban”¹² – olvasható egy propagandakiadványban. Az 1950 szeptemberében végrehajtott közigazgatási átszervezés a Román Népköztársaságban felszámolta a megyerendszert, Udvarhely megyét rajonná alakítva Sztálin Tartományhoz csatolták, 1952 szeptemberétől a rajon az ekkor létrehozott Magyar Autonóm Tartomány, majd egy újabb közigazgatási átszervezéssel (1960) a Maros-Magyar Autonóm Tartomány része lett.¹³ Székelyudvarhely rajon egy kisvárost és 28 községet (89 faluval) foglalt magába.¹⁴ A törvényerejű rendelettel felállított intézményeket a politikai hatalom az „államhatalom helyi szerveiként” definiálta, és (látszólag) a helyi társadalmak fölötti korlátlan ellenőrzési és irányítási joggal ruházta fel. A működési szabályzat értelmében a helyi néptanácsok a havi rendes, illetve rendkívüli ülészakokon hoztak határozatokat, intézkedéseket. Az ülészakok közötti időben a Végrehajtó Bizottságok hatáskörébe tartoztak a helyi irányítás ügyei. A helyi néptanácsok ellenőrizhették az illető településen létező termelőegységek, vállalatok, intézmények, szervezetek működését, megváltoztathatták vagy megsemmisíthették ezek belső határozatait. A néptanácsok feladatkörébe tartozott a közigazgatási rendelkezések, szankciók kibocsátása, az alárendelt intézményekben az alkalmazottak, tisztviselők tevékenységének ellenőrzése, fegyelmi intézkedések foganatosítása.

¹¹ Uo., 27.

¹² Uo., 22.

¹³ 1956 januárjában a rajon dél-délnyugati részén kialakították Székelykeresztúr rajont, amelyet 1960-ban meg is szüntettek.

¹⁴ A rajon összes lakossága az 1956-os népszámláláskor 81 668 fő volt, ebből 14 500 lakos városban, illetve a város környéki falusias jellegű településeken élt. A lakosság nemzetiségi megoszlása: 98,1%-a magyar, 1,4%-a román és együttvéve 0,5% cigány, szász és zsidó volt. A rajoni székhely Székelyudvarhely volt, az Udvarhelyi-medence adminisztratív, kereskedelmi, kulturális központja, szerény gazdasági potenciállal.

A néptanács formálisan testületi vezetést jelentett, ahová a képviselők választás útján kerültek be. A hatalmi intézmények helyi szervezeti kiépítésének fontos mozzanata volt ezek személyi állományának kiválasztása. Az első néptanácsi választásokon a települések lakosságából kerültek ki a képviselők, néptanácselnökök és a titkár. A választások előtt a képviselők jelölése „osztályszempontok” alapján, a helyi szegény- és középparasztság soraiból történt. A képviselőjelöltek listájára nem kerülhettek fel a kulákoknak nyilvánított személyek harmad-negyedrangú rokonai sem. A helyi néptanácsok létrehozása után az intézmények működésével elégedetlen felsőbb vezetés rövidesen taktikát változtatott: a választás helyett a kinevezés elvét alkalmazva, 1952 nyarán leváltotta a helyi választott néptanácselnököket és titkárokat, és idegen, munkásszarmazású káderekkel töltötte be ezeket a pozíciókat.

A helyi néptanácsok és a hatalmi hierarchiában közvetlen fölöttük álló rajoni néptanácsok alapviszonyát a működési szabályzat 23. pontja világosan rögzítette. Eszerint „a rajoni néptanács végrehajtó bizottsága a községi néptanács végrehajtó bizottságának a döntéseit megsemmisítheti, módosíthatja vagy felüggesztheti”. Ez a szabályozás nem hagyott kétséget az érvényesíteni kívánt viszonyrendről: a helyi néptanácsok a centralizált, hierarchikus hatalmi szerkezetben a legalsó szintet jelentették, hatáskörük és működésük központi elve a hierarchia felsőbb szintjeiről érkező rendelkezések és utasítások tudomásulvétele és végrehajtása volt.¹⁵

A tartományi, rajoni és helyi néptanácsok különböző ügyosztályai rendeleteikkel a mindennapi élet létszféráinak minél teljesebb átfogására törekedtek. Ebből következően a rendeleti irányítás tárgyköre rendkívül széles skálán mozgott. Rendelet tárgya lehetett egy termelési technológia jelentéktelen részmozzanata (pl. a mákvetéseket pusztító lárvák és hernyók összegyűjtése) éppúgy, mint a kiskereskedelmi áruk mennyiségének diszkriminatív, ideológiai szempontok szerinti forgalmazása vagy az aktuálpolitikai kérdések melletti agitáció elrendelése a családban.

¹⁵ A rendeleti irányítás kézenfekvő eszköze volt a mindennapi élet autonóm területeinek uralását célzó hatalmi gyakorlatnak. Természetéről Hannah Arendt a következőket írja: „A rendelet... csak ott létezik, ahol alkalmazzák, és akkor, ha alkalmazzák; nincs szüksége más jogcímre, mint az alkalmazhatóság... A rendeletekkel irányított emberek sosem tudják, mi kormányozza őket, mert a rendeletek önmagukban érthetetlenek, s az adminisztrátorok gondos szervezéssel tudatlanságban tartják az alattvalókat e rendeletek gyakorlati jelentősége és a rájuk okot adó sajátos körülmények felől.” HANNAH ARENDT, *A totalitarizmus gyökerei* (Budapest: Európa Kiadó, 1992), 292.

A rendelet mellett a társadalom irányításának másik fontos adminisztratív eszköze a terv volt. A tervek kibocsátásával a hatalom a termelés, elosztás és elvonás folyamatainak irányítását, ideológiai szempontok szerinti szabályozását célozta. Általános volt a kulturális tevékenységek tervszerű irányításának gyakorlata is (pl. a falusi „filmszínháznak” mozilátogatási tervet kellett teljesíteniük évi, havi és napi programok szerint). A termelőtevékenységeket tervmutatókkal szabályozták, a gazdasági munkafolyamatoknak megfelelően volt vetési, begyűjtési (gabona-, tej-, hús-, gyapjúbeszolgáltatás), cséplési, felvásárlási, pénzügyi, napi szállítási terv.

A terv intézményesítése nemcsak a gazdasági tevékenységekbe való beavatkozást jelentett: társadalmi következményei is voltak. A tervgazdálkodással a politikai hatalom megtámadta a mindennapi élet tradicionális időhasználatát. A hagyományos falu életvilágában „nagymértékben belsővé vált szociális időkénszer”¹⁶ a mindennapi társadalmi gyakorlatban azt jelentette, hogy az idő, egész sor más szociális szimbólumhoz hasonlóan, egyszerre több funkciót is betöltött. Például az évszakok váltakozásához kapcsolódó munkák ideje, az ünnepek időszakos szertartásainak ritmusa olyan rendszert alkotott, amely a mindennapi életgyakorlatban tájékozódási pontként szabályozta a munkavégzést, viselkedést és az érzékelést.

Az időhasználat erőszakos átalakításának példajaként a munkára fordítható idő új szabályozása mellett a társadalom szakrális idejének profanizálását említhetjük. Általános gyakorlat volt a vasárnap délelőtti tevékenységek – közmunkák, gyűlések, kiértékelők – szervezése oly módon, hogy ezek időpontja egybeessen a hitélet és a hagyományos vallásos ünnepek gyakorlásának idejével. A mindennapi gyakorlat intézményesedett autonóm cselekvési terei súlyosan korlátozottak. Ebből következett az idő – a társadalmi és a személyes idő – reorganizálása, ezzel is kisajátítva vagy korlátozva az autonóm döntések szféráját. A rendszer „nagy ellensége volt a szabad időnek. Nyilván attól tartott, hogy szabad idejünkben az emberek összevissza gondolkodnak, s így nyilván csupa rendszerellenes pusmogást művelnek, ami voltaképp maga a szervezkedés. Ezt megakadályozandó a rendszer nem győzött a szabadidő kitöltésére programokat szervezni... A közösségi életben való részvételt állandóan figyelték és számon tartották.”¹⁷

¹⁶ Norbert ELIAS, „Az időről” in *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*, válogatta GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 44.

¹⁷ SZABÓ Miklós, „Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon”, *Századvég* 6–7. sz. (1988): 162.

Az irányító, ellenőrző és szankcionáló eljárások formái és módjai együttesen szimbolizálták azokat a viszonyulásokat, kötelekeket, amelyekkel a hatalom a helyi társadalmak felé fordult.

Az a politikai modor, ahogyan a hatalmi ügyvitelben „megszólítják” a társadalmat, ahogyan közölnek, utasítanak, elrendelnek, megtiltanak, számon kérik, értelmezhető üzeneteket, utalásokat tartalmaz az uralomgyakorlás természetéről, a hatalom viszonyulásáról az uralma alatt lévőkhöz. A községi néptanácsok rajonhoz beküldött havi jelentéseiből megállapítható, hogy az első években (1951–1952) a helyi vezetők igyekeztek megfelelni a felsőbb elvárásoknak, ugyanakkor háritani próbálták a sürgető, arrogáns modorú rajoni követeléseket, és az elégedetlenkedő gazdátársadalom panaszait is közvetítették a hatalom felsőbb szintjei felé. Ezeknek az érdekközvetítő próbálkozásoknak a sorozatos mellőzése vagy elutasítása idővel a helyi vezetők egy részét ráébresztette, hogy a „dolgozók és az állam érdekeinek helyes összefonódása” a hatalmi retorikában általában azt jelenti, hogy ezek az érdekek különböznek: az „állam érdekei” rendszeresen háttérbe szorították a „dolgozók” érdekeit. A későbbi években fokozatosan leépült a helyi hatalomnak a korábban is gyenge érdekképviseleti tevékenysége. Ebben a folyamatban feltehetően a más településekről delegált, idegen néptanácselnököknek is szerepük volt. Az ötvenes évek második felében keletkezett forrásokban nyomát sem találjuk a helyi társadalom érdekeit felvállaló beállítódásnak. Annál gyakoribb a hatalom helytartóinak a felettesektől átvett cinizmusa. Az ideológia közvetítette értékek szemben álltak a falu hagyományos értékrendjével. Ez a szembenállás a tradicionális kommunikatív struktúrák bomlasztásában (pl. a vallási hagyománnyal szembeni ellenséges viszonyulásban) is megnyilvánult.

A kommunista hatalmi intézményi berendezkedés előtt – mind a helyi, mind a központi szinteken – a hatalom legitimitásának egyik forrása a létező, rögzült rend sértetlen fenntartása, illetve a rend újratermelésének feltételrendszerét biztosító hatalmi felügyelet volt. A mindennapi élet autonóm területeit (pl. az egyéni vagy közösségi döntések a termelésben, erőforrás-használatban) az adminisztratív hatalom ekkor – a háborús évek kivételével – érintetlenül hagyta. Ezzel szemben az 1945 után berendezkedő új hatalom az életgyakorlat legkülönbözőbb szféráiban kisajátította a személyes döntési hatásköröket, erőszakos korlátozásokat vezetett be. A szociális integrációt az új értékek szerint megvalósítani készülő hatalom a kialakult integrációs sémák lebontásával, érvénytelenítésével kezdte (pl. a társadalmi státuszok hierarchiájának átrendezése, az erőforrások használatának ideológiai szempontok szerinti szabályozása).

Az új hatalom intézményeinek elfogadottsága, illetve elutasítása a mikro-társadalmi csoportok különböző élethelyzeteiben, valóságtapasztalatában gyökerező differenciált viszonyulás volt. Ha például a tömeges részvételt nézzük a választásokon, gyűléseken, azt a félrevezető következtetést vonhatjuk le, hogy a hatalom melletti lojalitás és elfogadási készség igen magas arányú volt. Az alulnézeti perspektívát érvényesítő vizsgálatok azonban kideríthetik, hogy a terror, a folyamatos egzisztenciális és ideológiai támadások körülményei között a tömeges lojalitás és az engedelmesség csak látszólagos viszonyulás volt. A lojalitást mutató kollektív cselekvések motivációi esetleg másutt keresendők, mint a feltételezhető egyetértésben a kommunista hatalmi szándékokkal.

A fordulat éve: 1949. Gellérd Imre átpolitizált mindennapjai

Ismert jelenség, hogy a diktatúra világában minden átpolitizálódik. Az hatalom melletti politikai lojalitásukat az alávetettek a mindennapokban színlelt vagy valós engedelmességükkel, behódolással fejezhették ki.

1949 a krízis éve – írja Gagyí József –, az új hatalmi szerkezet centrumból a perifériára való kiterjesztésének az éve.¹⁸ Rendelettel létrehozták a milíciát, megalakultak az ideiglenes bizottságok, az államhatalom új helyi szervei, és meghirdették a később legfelforgatóbb társadalmi átalakulást hozó társadalom-átalakítási célt: a kollektivizálást. Ez az esztendő „a társadalom szintjén nem a csendes mindennapokhoz való visszatérés, hanem a mindennapivá váló terror, az új hatalommal szemben érzett félelem és szorongás első éve, a támadások első kollektív társadalmi reakciójaként pedig a csodalátások, a millenarista mozgalom és a krízis éve, egy mentalitástörténeti fordulópont volt a Székelyföldön”.¹⁹

Gellérd Imre lelkészi jelentésében (1950. január) összefoglalta az 1949. évben bekövetkezett változásokat, az anyagi és szimbolikus veszteségeket, valamint ezek következményeit hívei hitéletében:

„Általában az elmúlt esztendő egyházunk életében 2-ös irányultságot jelent. Külsőleg vagyis társadalmi szerepét illetőleg valóban az elmúlt eszt. óta sokat veszítettünk, hivatalos tekintélyünk elveszett, belső emberek társ.-i szerepe megszűnt, népnevelési munkánk leépült, lapjaink, naptárunk, kiadványaink nem jelenhet-

¹⁸ GAGYI József, *A krízis éve a Székelyföldön 1949* (Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, 2004), 10.

¹⁹ Uo., 7.

nek meg, rendezvényeink megszűntek, kongrua kiutalása megszűnt. Belsőleg azonban talán soha nem látott ragaszkodást tapasztaltunk, amely minden külső veszteségért kárpótol... Az egyházi vagyonnak az állam fennhatósága és ellenőrzése alá vonása volt, mely szerint az államilag felleltározott egyházi vagyonnak az egyház csak felelős kezelője és élvezője, egyebekben a minisztérium és a néptanácsok kezelése alá tartozik...”²⁰

Az agresszív társadalomátalakítási folyamatban a politikai hatalom propagandagépezetével eszközként a kulturális erőszakot is alkalmazta. Gagyí József értelmezésében „Ünnepeken és mindennapokban olyan sorozatos és fokozatosan erősödő támadás éri a társadalom viláértelmező szimbólumait, a társadalom immun- vagy identitásrendszerét, ami az egyént érő egzisztenciális támadásokkal kombinálódva egy ritka átmeneti jelenség: a társadalmat átfogó lázas állapot, kulturális krízis kialakulásához vezet.”²¹

Gellérd Imre a traumák sorozata nyomán tapasztalva az általános társadalmi elbizonytalanodást, hívei megnyugtatósára cselekvési, viszonyulási szempontokat javasolt:

„Lelkészi jelentés 1949 évre. Mit kell tennünk?

1. Őrizzük meg a régi buzgóságot.

2. Segítsünk teljes nyugvópontra jutni az egyházak és az állam viszonyát. Bizonyítsuk be, hogy mi egyházi és vallási életünk gyakorlása közben nem vagyunk automatikus gátlói a dem. fejlődésnek, sőt ellenkezőleg unit. népi egyházunk, mely maga is a fejlődés elvére támaszkodik, a maga lelkiességével képességet, belső indítást nyújt a legidősebb társ.-i feladataink teljesítésére.

3. Ne féljünk, hanem a **nép** dolgozó nép vallása mellé állva legyünk bátor szószólói népi hitünknek, mely nem a kizsákmányoló osztályok képződménye, hanem a dolgozó nép történelmi produktuma.”²²

A közhangulat feszültségekkel, konfliktusokkal terhelt lett, lokális szinten a csoportközi, személyközi kapcsolatokban terjedtek az erőszakos cselekedetek.

²⁰ Forrás: iktatlan lapok a siménfalvi unitárius parókia irattárában.

²¹ GAGYI József, *A krízis éve a Székelyföldön 1949* (Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, 2004), 9.

²² Forrás: iktatlan lapok a siménfalvi unitárius parókia irattárában.

„A társadalmi átalakulás előtti, tárgyat kereső szorongás és forrongás pillanatai voltak ezek, melyeket egyszerre jellemezett társadalmi szinten a sodró erejű változás és a mozdulás előtti dermedt félelem és csodalátó várakozás. Béke volt, de mégis háború. Már az új világ, de benne még felbomlás előtt ott a régi.”²³

Gellérd Imre beszámolóiban nem részletezhette az antiklerikális propaganda konkrét támadásait, az alábbi jelentésrészlet válasz a helyi életvilágban is jelen lévő egyházellenes viszonyulásra:

„Községünkben mindenki tudja, hogy Unit. Egyházunk alkotmányosan biztosított kultuszszabadságnak örvend, s minden meg gondolatlan támadás, ami bárki részéről jöhet, a mi egyházközségünkben fokozott mértékben kiváltja a nép ellenszenvét, sőt elfordulását attól, ami lelkiismereti szabadságában gátolja. A mi e[gyház]k[özség]-ünk népe tudja, hogy a vallás- és egyházüldözés törvényellenes cselekedet, s ezért nem fél semmilyen kísérlettől. Bátrak vagyunk kimondani, hogy ha valaki minket meg akar nyerni, vallási és egyházi életünkben ne zavarjon, ha pedig valaki el akar veszíteni és meg akartja gyűlöltetni magát, forduljon alkotmányos vallásszabadságunk ellen. Ez a megállapítás egyetlen más e[gyház]k[özség]-ben sem annyira eleven és kényesen igaz, mint a mienkben.”²⁴

A következő esztendőben a lelkész jelentésében indulatosan viszonyult ugyanehhez a jelenséghez, ami arra utal, hogy az egyházzal szembeni manipulációk, az ellenséges viszonyulás, a „hamis vádak, közönséges hazugságok és rosszindulatú, meg gondolatlan fecsegések” 1951-ben is folytatódtak. A jelentés képet nyújt az egyház és a helyi hatalmi intézmények viszonyáról is:

„Társadalmi vonatkozású ügyeink: E[gyház]k[özség]ünk egész év folyamán a legteljesebb egyetértésben végezte feladatait a község társadalmi szervezeteivel és hatóságaival. Egész éven át igyekeztünk minden társi és állami kötelességünknek eleget tenni. S tettük ezt abban a tudatban, hogy támogató tényezővé válhassunk hazánk tár-

²³ GAGYI, *A krízis éve...*, 12.

²⁴ „Lelkészi jelentés 1950. évről”, in *A Siménfalvi Unitárius Egyházközség Jegyzőkönyve 1950-től*. Leltári szám: U. E. S. 186., 19. (A továbbiakban e jegyzőkönyv: Jkv. U. E. S. 186.)

sadalmi fejlődésének. Ha valaki azt mondja rólunk, hogy nem voltunk magatartásunkban demokratikusak, hazudik. Ha valaki azt mondja, hogy a Párt és a tömegszervezetek ellen dolgoztunk, hazudik – a néptanács utasításait nem hajtottuk végre, hazudik. Csak az mondhat ilyent rólunk, akinek halvány sejtelve sincs arról, a mi a Siménfalvi U. E[gyház]k[özsé]ben történt és történik, vagy pedig hamis vádakkal, közönséges hazugságokkal és rosszindulatú, meg gondolatlan fecsegéssel ártani akar nekünk. Már jó előre kijelentjük: mi nem voltunk, nem vagyunk, és nem leszünk hazánk, rendszerünk és népünk ellensége. Ha valaki erőszakkal akar belőlünk ellenséget csinálni, tetteinkkel fogjuk halomra dönteni alattomos és népellenes mesterkedéseit. A R.N.K.-ban vallásszabadság van, egyházi törvények vannak, melyeket a Párt, a Kormány és a Nagy Ngy Elnöksége hagytak jóvá és írtak alá. Mi mindent a törvények szerint intézünk. Aki nem hiszi ezt, jöjjön és nézze meg a törvénykönyvet, a Sz[ervezeti] Sz[abályzatot]-ot, hogy a nép tudja mit cselekszik, s ha valamit nem tudnánk, ott van a Párt, melynek kötelessége figyelmeztetni minket, s inteni a jóra! Községünk pártszervezete ezt meg is tette, amiért hálás köszönetünknek adunk kifejezést. Ezért nem tévedtünk és nem fogunk tévedni ezután sem. Különben ezt már a múlt évben is megállapítottuk, hogy ha valaki örökre és engesztelhetetlenül meg akarja gyűlöltetni magát a néppel, támadja meg hamis vádakkal az e[gyház]k[özsé]get. Mi nem félünk, mert nincs miért félünk.”²⁵

Az alábbi forrásszemelvényekkel a „másik oldal” politikai modorát, az egyházi élet korlátozásának hatalmas mikrotechnikáit (pl. utasítás, titkolózás) illusztráljuk. A helyi élet társadalmi és kommunikációs gyakorlatában érvényesülő döntések világosan láttatják a pozíciók hierarchiáját és az erőviszonyok állapotát. (A hivatali vezetésben alkalmazottak írásgyakorlatának érzékeltetésére az iratokat betűhíven közöljük.)

„Siménfalva község Néptanácsa.
VegrehajtoBizottság
Gellert Imre elvtarsnak.
Siménfalva.

²⁵ Jkv. U. E. S. 186. 1950., 54–55.

Felhívjuk az elvtárs figyelmet, hogy szerdanregelre a NeptanacsVegrehajto-Bizottsagahoz egy kimutatasformajaban az összes egyhazfiakot valamint az egyhaztanacs vezetőinek a nevsoratertve a presbiterium tagjait, személyesen hozza be.

A tovabbiutasitast szerda regel meg fogjuk adni, felhívjuk a figyelmet, hogy fontos kerdesről van szomelytsürgösenintezni kell

Siménfalva 1954 oktober 4.

Elnök

Titkar”

„Siménfalva Községi Néptanács
VégrehajtoBizotsága
Gelérd Imre unitárius lelkésznek
Siménfalva

Községi Néptanács hivatalosan értesitti hogy a Templomon kívül semmiféle összejövetelt vagy gyűlést a helji Néptanács tudomása nélkül nemtarthat.

Kérjük hogyamenyiben szüksége esetben gyűlést szándékoznak tartani a néptanácsot előzőlegértesítsék ki hogy miyencélből szükséges gyűlést tartani.

Siménfalva 1956 Január 27 én.

Elnök

Titkár”

A hatalomhoz fordulás tiszteletteljes hangneme, a kérések tiszteletadó záróformuláinak lojalitást bizonyító alkalmazása általános, mondható, hogy rendszerspecifikus gyakorlat volt az ötvenes években az alávetettek és kiszolgáltatottak hatalommal folytatott kommunikációjában. Gellérd Imre is használta ezt a stratégiát:

„Unitárius Egyházközség – Siménfalva
Sz.12/1956
Siménfalva Község Néptanácsának
H[elyben]

Hivatkozásul a I. hó 27-én kelt átiratukra, mély tisztelettel jelentem, hogy február hó 3-án pénteken este 8 órai kezdettel a temetési kórus rendes próbát tart a parókián.

A temetéseken való szólamos éneklés községünkben évszázados hagyomány s az egyes temetési liturgiális kórus-számok betanítását téli időszakban szoktuk eszközölni, hogy a munkaidőszak alatt senkit ne vonjunk el a kötelességeitől. A kórus tagjai teljesen önkéntes alapon járnak a próbákra. Tehát nem szervezet. Létrehozását és fenntartását a lakosság követeli.

Tisztelettel jelentem a kórus-próba időpontját a szíves tudomásul vételét tisztelettel kérem.

Siménf. 56/3.

Harcolunk a Békéért!

Gellérd Imre unit. lelkész²⁶

Engedelmesség, behódolás, azonosulás?

Az egyház és a lelkészek hatalom melletti társadalmi aktivitásra kényszerítése több tényező együttes hatásának volt a következménye.

A legitimitás eléréséhez a nagyobb hatékonyság érdekében fontos hatalmi szempont volt, hogy a közvetlen környezetükben jelentős társadalmi presztízzsel bíró lelkészek nyíltan kifejezzék, sok esetben a szószékről, egyetértésüket a hatalmi szándékokkal.

A hatalom nem tűrte az autonóm személyiséget és az önálló cselekvéseket. „A kommunista mozgalom ugyanis nemcsak elfogadta és megkövetelte az egyén odaadását, hanem ennél többet is kívánt: *az egyéniség feladását*. (Kiemelés az eredetiben – O. S.)²⁷ A politikai lojalitás bizonyításának folyamatos elvárása, a szüntelenül áradó, mindig „időszerű” feladatok a kulturális erőszak formáiként értelmezhetők. A lelkészeknek azt az ideológiát kellett támogatniuk, olyan eszmeiség követésére kellett biztatniuk híveiket, amely homlokegyenest ellentétes volt a vallásos világértelmezéssel. A forrásokban keletkezési körülményeik viszonyrendszeréből következően értelemszerűen nincs nyoma annak, hogy mit gondolhattak a lelkészek a rájuk kényszerített szerepekről. Behódoltak vagy azonosultak a vallási hagyományt és értékrendet támadó propagandagépezet munkájával, az önmagát kizárólagosnak hirdető ideológiával? A terror és az elnyomás körülményei között racionális az alkalmazkodó, adaptív stratégiai viselkedésmód. A fenyegetettségben cselekvő emberek várható viselkedéséről Polányi Mihály megállapítja: „... el kell ismernünk, hogy a legtöbb embert rá lehet venni (kiemelés az eredetiben – O. S.), hogy behódoljon, és ha vonakodva is, teljesítsen

²⁶ A siménfalvi egyházközség irattára (a továbbiakban: Irattár). 1956. iktsz. 56/3. (Gellérd Imre „Irattár” címmel látta el azokat a puha fedelű dossziékat, amelyekbe a kapott iratokat, körleveleket, illetve az egyházközség folyó ügyeire vonatkozó feljegyzéseket iktatószámmal ellátva gyűjtötte.)

²⁷ LITVÁN György „»Mi, kommunisták különös emberek vagyunk...«. A sztálinizmus lélektana”, *Századvég* 6–7. sz. (1988): 154.

parancsokat, ha kellőképpen komoly fenyegetésnek van kitéve: az ilyen behódolásról helyes azt mondani, hogy erőszakkal lett kikényszerítve”.²⁸

A korabeli uralmi viszonyok között a hatalmi célokkal szembenállók nem fejezhették ki idegenkedésüket, ellenszenvüket. A szembenállásukat kifejező nyilvános viszonyulások veszedelmeket hozhattak volna rájuk. A kegyetlen állami terror által kiváltott általános félelemérzésnek is szerepe volt a cselekvések, viszonyulások alakulásában (ez a tényezőt egy további fejezetben részletezzük).

Az egyházvezetés negyvenes évek végétől a vidéki esperességekkel és egyházközségekkel köriratokban közölte az időszerű hatalmi utasításokat, elvárásokat, követeléseket. A köriratok tartalmi elemei közvetlenül kapcsolódtak az éppen aktuális politikai célokhoz, eseményekhez (pl. választások), termelési, begyűjtési kampányokhoz, a nemzetközi kommunista világpolitikai eseményeihez, valamint a kommunista ünnepekhez. A hidegháború idején kibontakozó nemzetközi békemozgalom lokális szerveződéseként az adminisztratív intézmények hierarchikus szintjein községi, rajoni, tartományi békebizottságok alakultak, ezek tevékenységében minden felekezet lelkészeinek aktív szerepet kellett vállalniuk (tagság, részvétel a gyűléseken, előadások tartása).

Forrásainkból megállapíthattuk, hogy az egyházvezetés a vidéki lelkészek felé közölt társadalmi feladatoknak nem *kezdeményezője*, hanem *közvetítője*: a piramisszerűen kiépült kommunista hatalmi hierarchia központjából a Vallásügyi Minisztérium (később Vallásügyi Államtitkárság) közvetítésével érkeztek a kolozsvári központba az utasítások – a gyakori eufemisztikus fogalmazás szerint a „felkérések” –, ezeket innen közölték tovább az intézményi hierarchia alsóbb szintjeire. Az egyházi központ lehetséges veszélyekre figyelmeztetve, óvta a vidéki lelkészeket, a helyi hatóságok igényeihez való együttműködésre, alkalmazkodásra szólította fel. Rendkívüli helyzetekben az egyházvezetés igyekezett elébe menni a várható megtorlásoknak:

„Unitárius Esperesi Hivataltól, Székelykeresztúr.

Sz. 399-1956

Tisztelendő lelkész Afia! Siménfalva.

Tisztelettel, de nyomatékosan felhívom, hogy a magyarországi eseményekkel és helyzettel kapcsolatosan őrizze meg higgadságát, nyugalmát. Óvakodjék és tartózkodjék minden olyan megnyilvánulástól, amely az államra és az egyházra káros lenne. Őrizkedjék egyházi beszédeiben magán beszélgetéseiben olyan

²⁸ POLÁNYI Mihály, *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához*, I., ford. PAPP Mária (Budapest: Atlantisz, 1994), 379–380.

kijelentésektől, olyan érzelmek felkeltésétől, amelyek megzavarnák a békés építő munka menetét, ütemét.

Erre hívja fel hívei figyelmét is. Intse rendre, nyugalomra az egyház és állam érdekében egyaránt.

Székelykeresztúr, 1956 nov. 8-án.

Szeretettel: Ekárt Andor esperes.”²⁹

Az egyházi központ köriratainak tartalmi sajátosságait a dolgozatunkba válogatott forrásszemelvényekkel illusztráljuk. A köriratok hatalmi elvárásokat tükröző tartalmi elemei és a hívek lelki gondozásának szolgálatát végző lelkészi hivatás gyakorlásának a köznap gondolkodásban ismert és elfogadott tartalmi között mély *értékrendi diszcrepanciákat* állapíthatunk meg. Példaként – nem a hatáskeltés, hanem a mindennapi életszerű viszonyok, valamint a történeti kontextusok (a múlt és a jelenkor) távolságának jelzésére – idézzünk egy rövidebb – egyébként ritka – „egy tárgyú” körlevelet:

„Sz: 460/1951. E.K.T.”³⁰

Körirat lelkész afiaihoz colorado bogár elleni küzdelemben részvétel tban.

A vallásügyi Minisztérium a Minisztertanács 552/1951 számú rendeletére felkért, hogy lelkészeinket utasítsuk a colorado bogár elleni küzdelemben részvételre. A colorado bogár főleg a krumpli, paradicsom és paprika termést veszélyezteti.

Felhívjuk Tisztelendőségedet, hogy Istentiszteletek alkalmával a prédikáció után és a hívekkel való minden érintkezésében hívja fel a figyelmüket a colorado bogár veszélyére és biztassa őket, hogy a colorado bogár elleni harcban vegyenek részt.

A colorado bogár elleni harc anyaga, különböző hirdetések, a helyi néptanácsoknál megtalálhatók és a részletekre nézve is tisztelendőséged ott kaphat felvilágosítást.

Az egész ország területén ellenőrzést fognak gyakorolni, vidékenként, egy vagy két, esetleg 3 alkalommal is. Tisztelendőséged szükség szerint az ellenőrző hatóságoknak legyen mindenben segítségére.

Kolozsvár, 1951. június 14.

Dr. Kiss Elek püspök

Csifó Nagy László előadó”³¹

²⁹ Irrattár: 1956. iktsz. 92/56.

³⁰ Egyházi Képviselő Tanács

³¹ Irrattár: 1951. iktsz. 35/51. Az iratok jelzeteihez a kibocsátó intézmény iktatószámához minden lehetséges esetben csatoljuk a siménfalvi parókia iktatószámait is.

A lelkészi szolgálat szakrális értékrendjéhez viszonyítva, a mai perspektívából meghökkentően profán, hatalmi „felkérésre” továbbított gyakorlati utasítás nyelvi elemei jelzik, hogy az egyház belső kommunikációjába is beszivárogtak a kommunista ideológia szóhasználatának a katonai nyelvet idéző elemei (*küzdelem, harc, veszély*). A továbbiakban közölt forrásokban erre a nyelvi jelenségre több példát találunk.³²

A hatalom szüntelenül ellenőrizte, felügyelte az utasítások teljesítését. A társadalmi aktivitást szorgalmazó püspöki és esperesi körlevelekre a lelkészek háttérre beszámoló jelentésekben kellett válaszoljanak a rájuk rótt társadalmi feladatok teljesítéséről.

A hatalom legitimálásának egyik formája a békeharc volt. Ennek évtizedes folytonosságát az egyház politikai felügyeletének, a politikai lojalitás bizonyításának fórumaként és az ideológiai támogatottság nyilvános megjelenítésének egyik állandó gyakorlataként értelmezhetjük.

„Sz. 864/1949. E.K.T.

Körlevél

Lelkész afiaihoz október 2-iki nemzetközi „Béke Nap” tartása tban.

A Vallásügyi Minisztérium mai napon érkezett telefon utasítására felhívjuk tisztelendőségedet, hogy okt. 2-án vasárnap, a nemzetközi „Béke Nap” alkalmával az istentisztelet keretében emlékezzék meg a világbékéről.

A Vall. Minisztérium értesítését a megemlékezéssel kapcsolatban az alábbiakban közöljük:

1. „A Világ ismét két táborra oszlott. Az egyik a béke tábora, élén a Szovjet Unióval, amely táborba van a R. N. Köztársaság is és a népi demokráciák országai. A másik tábor a háborúra uszítóké.

2. A népeknek dolgozni kell a demokratikus és építő békéért, a háborúra uszítók ellen, akik a népek leigázását akarják és az embernek az ember általi kiszákmányolását.

3. Október 2-a nemzetközi nap a béke harcáért. Ezen a napon egyesüljünk az énekben és az imában a béke táborának a győzelméért.

³² Jelen keretek között nem térhetünk ki a nyelv hatalmi kisajátításának részletesebb tárgyalására. A modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint nyelvi térben tesszik meg, amikor a szavakat nem eredeti jelentésüknek megfelelően kezdik el használni, vagy a tartalmat összekeverik. Ö. Kovács József, „Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektívizálás – kutatási kérdések és válaszok” in *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában*, szerk. HORVÁTH Sándor és Ö. KOVÁCS József (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015), 38.

Kolozsvár, 1949. szept. 27.

Atyafiságos üdvözlettel:

Dr. Kiss Elek s. k.
püspök

Csifó Nagy László s. k.
előadó³³

A minden felekezettől követelt „békemunkának” konkrét tartalmaira idé-
zünk egy példát az ötvenes évek végéről:

„Unitárius Esperesi Hivataltól, Szentábrahám.

Sz. 164/1958.

Tisztelendő Lelkész Úr!

A Tartományi Felekezetközi Békeértekezleten kapott indíttatás értelmében felhívom az egyházkör lelkészeit, hogy hatáskörükben tegyenek meg mindent a tavaszi munkák minél sikeresebb elvégzése érdekében.

Hívják fel a hívek figyelmét az alábbi munkák és kötelességek pontos és ide-
jében való elvégzésére:

Vetőmag megválogatása és csiráztatása.

Előkészületek a vetés idejében való elvégzésére.

Őszivetések víztelenítése

Mezőgazdasági területek növelése

Legelők tisztítása és javítása.

Gyümölcsfák ültetése, takarítása, permetezése.

A mezőgazdaság szoc. átalakulásának támogatása.

Az állammal szembeni kötelességek teljesítése. /Szerződéskötések, adó, ön-
kéntes adó befizetése, beszolgáltatások teljesítése stb./

A fenti munkák elvégzésével eredményesen szolgáljuk a békét.

Felhívom lelkész fiait, hogy a végzett béke munkáról minden hónap 20-ig
tegyenek részletes jelentést az esperesi hivatalhoz.

Atyafiságos tisztelettel:

Szentábrahám, 1958. márc. 25.

Máthé Zsigmond
esperes³⁴

Ö. Kovács József írja, hogy a társadalom szovjetizálásában „(e)lőtérbe he-
lyezték a különböző tömegrendezvényeket, melyek céljuk szerint egy »kollekti-

³³ Irrattár: 1949. iktsz. 103/49.

³⁴ Irrattár: 1958. iktsz. 27/58.

vizált« társadalom képét mutatták».³⁵ A kollektív (itt nem a szocialista termelő-szervezetre gondolunk) fogalma „a kommunista utópia szinte legismertebb fogalmává vált, a kollektív élet mítosza pedig mindvégig megőrizte kitüntetett helyzetét a kommunizmusról szóló gondolkodásban».³⁶

A kollektív társadalom képzetének kialakításáért és megerősítésért szervezett „tömeges” jellegűnek nyilvánított akciók, rendezvények átfogták a gyakorlati élet legkülönbözőbb területeit. Nemcsak a nevelés, a kultúra, sport területén voltak tömegrendezvények, a növények kártevői elleni védekezésnek is „tömegnapjai” voltak, és ha „egyes ilyen tömegtevékenységek időpontja vasárnapra esik”, akkor általános megoldás volt, hogy a helyi néptanácsok vezetőivel „egyetértésben”, a szakrális idő profanizálásával, az istentiszteletek idejének lerövidítésében kellett „megállapodni”.

„Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsától, Kolozsvár, Kossuth L. u. 9. Tel: 3609.

Sz.430/1954. E.K.T.

Körlevél

valamennyi esperesi hivatalhoz és egyházközséghez, növények kártevői elleni védekezés és növényápolási munkálatok támogatása tárgyában.

Az Egyházi Főhatóság megelőző intézkedései alapján egyházi szerveink, alkalmazottaink s különösképpen lelkész afiai a tavaszi mezőgazdasági munkálatok kellő időben és jó feltételek mellett való elvégzésére irányuló, az egész országra kiterjedő tevékenység sikeréhez hozzájárultak. A Vallásügyi Miniszter Ur kolozsvári látogatása alkalmával, a Földművelésügyi Minisztérium megállapításait is tolmácsolva, megelégedését fejezte ki azon tevékenységgel kapcsolatban, amelyet a lelkészi kar és ezek között az unitárius lelkészek is kifejtettek és felhatalmazott arra, hogy elismerését hozzuk esperes és lelkész afiai tudomására.

Amikor a fentieket a legnagyobb örömmel közöljük esperesi hivatalainkkal és egyházközségeinkkel, felhívjuk, hogy továbbra is lelkesedéssel vegyék ki részüket a bő termés biztosítására irányuló minden munkálat támogatásából. Ez alkalommal különösen két fontos dologra hívjuk fel a figyelmet.

1./ Egész országra kiterjedő, a Földművelésügyi Minisztérium szakközegei által irányított tevékenység indul meg a növények különböző kártevői /s ezek kö-

³⁵ Ö. Kovács József, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965* (Budapest: Korall, 2012), 28.

³⁶ HORVÁTH Sándor, „Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek”, in *Állami erőszak...*, szerk. HORVÁTH és Ö. KOVÁCS, 21.

zött különösképpen a burgonya ültetvények veszedelmes kártevője a colorado bogár/ ellen. Folyó év május 30-án, június 20-án, valamint július 4-én és július 25-én az egész országban ezen kártevők elleni védekezés tömegnapjai lesznek. A helyi szervek illetékes helyről megkapják a szükséges szakszerű felvilágosítókat és utasításokat és ezenkívül a napi sajtóban is cikkek jelennek meg. Lelkész fiait (tintával beszurva: + a hívek – O. S.) a helyi néptanácsi szervekkel karöltve vegyenek részt úgy az előkészítő, mint az ellenőrzési munkálatokban és híveiket világozták fel a kártevők elleni védekezés fontosságáról. Tekintettel arra, hogy egyes ilyen tömegtevékenységek időpontja vasárnapra esik, lelkész fiait idejében lépjenek összeköttetésbe a helyi néptanácsok vezetőivel és velük egyetértésben állapodjanak meg, hogy ezeken a napokon milyen kezdettel tartásuk meg az istentiszteleteket.

2./ A tavaszi mezőgazdasági munkálatok sikeres elvégzése után fontos feladata növényápolás megfelelő időben és feltételek melletti elvégzése. Lelkész fiait vegyék ki részüket ezen tevékenység támogatásában és azokon a helyeken, ahol saját kezelésben mezőgazdasági területtel rendelkeznek jó példával járuljanak (sic!) elől.

Esperes fiait egyházkörük területén irányítsák lelkész fiait ilyen természetű munkáját, a megfelelő adatokat gyűjtsék össze és az Egyházi Főhatóságnak jelentésben számoljanak be.

Kolozsvár, 1954. május 22.

Atyafiságos üdvözléssel:

Dr. Kiss Elek püspök Dr. Szathmáry János előadó³⁷

A forrásokból arra következtettünk, hogy a legnagyobb felügyelet és ellenőrzés, a legharsogóbb propaganda a terménybegyűjtési kampányokat kísérte. A magánparaszti társadalom terményeinek, termékeinek (gabona, krumpli, tej, hús, gyapjú) beszolgáltatása állami kötelezettség volt, a mulasztás, késlekedés vagy megtagadás büntetett politikai cselekvésnek minősült. Az egyházaknak is részt kellett venniük a begyűjtési kampányok támogatásában, az évtized minden esztendőjéből idézhető erre a feladatra vonatkozó, az alábbival analóg utasítások.

„Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsától, Kolozsvár, Kossuth L. u. 9.

Sz. 654/1954. E.K.T.

Körlevél

³⁷ Irattár: 1954. iktsz. 46/54.

Valamennyi egyházközséghez és esperesi hivatalhoz a learatott gabona szérűre szállítása, cséplés, a megállapított kóta beszolgáltatása tban.

Az 1954 augusztus 12-i tartományi mezőgazdasági értekezlet foglalkozott a betakarítási, cséplési és beszolgáltatási munkálatokkal kapcsolatos kérdésekkel. Az értekezleten hozott határozat értelmében felhívjuk Tisztelendőségedet, hogy híveink körében minden lehető tegyenek meg és hívják fel figyelmüket, hogy:

1./ a learatott, de még szérűre nem szállított gabonát haladéktalanul szállítsák a kijelölt szérűre.

2./ Cséplés után a községi Néptanács által megállapítandó sorrendben adják be a kivetett kótát, a kijelölt gabonagyűjtő központokba.

3./ Lelkész afiai a községi Néptanácsokkal és a miniszteri megbízottal a fenti ügyben vegyék fel a kapcsolatot, s igyekezzenek velük egyetértésben a siker érdekében mindent elkövetni.

Kolozsvár, 1954. augusztus 14.

Atyafiságos üdvözlettel:

Dr. Kiss Elek
püspök

Dr. Csifó Nagy László
előadó³⁸

Az alávetettség mindennapjai Gellérd Imre életében

Marc Bloch írja, hogy a „történeti tanúbizonyságok szinte végtelenül sokfélék. Minden, amit az ember kimond, vagy leír, minden általa készített tárgy, minden, amihez hozzányúl, róla tanúskodhat, és tanúskodnia is kell”.³⁹

Alább Gellérd Imre sokrétű társadalmi feladatairól és munkájáról az évi tevékenységét összefoglaló lelkészi jelentéseiből és időközi jegyzőkönyvekből idézünk. E tanúbizonyságokból életközelségbe kerülnek a lelkész átpolitizált mindennapjai, ugyanakkor meggyőzően látható, hogy milyen mértékű volt az egyház felhasználása, folyamatos manipulálása a politikai hatalom uralmának kiterjesztésében, a társadalom (teljes egészében valójában soha meg nem valósult) integrálásában. Az idézett források szelekciós szempontja az időbeni (az ötvenes évek eleje-vége) folyamatosság dokumentálása volt, ugyanakkor kiemeltünk egy összefüggő forráskorpuszt az évtized közepéről, az elvárt társadalmi cselekvések gyakoriságának illusztrálására.

Jegyzőkönyvrészlet 1952-ből:

³⁸ Irattár: 1954. iktsz. 72/54.

³⁹ BLOCH, *A történetész...*, 52.

„A békeharc érdekében kifejtett munkánk. Társadalmi helyzetünk.

Egyházközségünk az egész év folyamán minden társadalmi kötelességének az állammal és a hatóságokkal szemben pontosan eleget tett. Bekapcsolódtunk a Békeharc munkába, s tőlünk telhetően e téren is mindent megtettünk. Így pld.:

1. Újév napján imádkoztunk a békéért.
2. Április 6-án ismertettük és elítéltük a baktérium háborút.

Április 11-én nagy beszédben felemeltük tiltakozó szavunkat Bellojánisz és társai szabadságharcosok kivégeztetése ellen.

Április 11-én délután előadást tartottam a békeharc tárgyköréből.

Április 14-én a vetési kampány beindítását sürgettük.

Április 15-én szintén a vetési kampány becsületes teljesítésére hívtuk fel híveink figyelmét.

Április 20-iki buzdító beszédünk tárgya a vetési kampány volt.

Május 1-én a templomban alkalmi beszédet tartottunk.

Május 11-én a rugonfalvi színjátszó csoport vendégszereplésével kapcsolatosan tartottam beszédet a népi szocialista színjátszás jelentőségéről.

Június 18-án egy mezőgazdasági szakelőadással kapcsolatban a szocialista szakképzettségről beszéltem.

Június 25-én az önmegadóztatást tárgyaltuk.

Június 2-án békeünnepet tartottunk a templomban.

Június 13-án a béke ügyében elítéltük a koreai háborút

Június 22-én az iskolai vizsga fontosságára hívtuk fel a figyelmet.

Július 27-én az alkotmánygyűlés anyagát ismertettük.

Július 27-én délután a nagygyűlésen az új alkotmányról beszéltem.

Aug. 24-én hazánk felszabadulásáról.

Szept. 7-én du. tömeggyűlésen szintén az új alkotmányt méltattam.

Szept. 14-én az iskolai munka beindításának jelentőségét hangoztattam.

Szept. 21-én a békebizottság választására buzdítottam híveinket.

Okt. 19-én a választási törvény tanulmányozására.

Okt. 20-án az „ARLUS” gyűlésre buzdítottuk híveinket.⁴⁰

Okt. 26-án a választáson való részvételre.

Nov. 2-án szintén -//- -//- -//- való részvételt dolgoztuk fel.

Nov. 23-án a választó névjegyzéki sorszám kivételére kértük híveinket

⁴⁰ ARLUS román betűszó: Asociația Română pentru Strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică – a Szovjet–Román Baráti Társaság elnevezése. A szervezet 1944 októberében jött létre, 1964-ben szűnt meg.

Nov. 9-én az iskolai szülői értekezletre és óvodai nevelésre hívtuk fel híveinket.

Dec. 25-én a télifa ünnepélyre 40 lejt adományoztunk.

Dec. 31-én Népköztársaságunk megalakulását dolgoztuk fel.

Nem csupán beszéd ez, tettekben megnyilatkozott valóság.⁴¹

Részlet az 1953. évi lelkészi jelentésből:

„Egyháztársadalmi ügyek

1. Állami és községi hatóságainkkal a legteljesebb egyetértésbe éltünk. Mindenben a rendelkezéseknek és a kívánalmaknak megfelelően jártunk el. Összeütközés semmilyen téren nem volt.

2. Híveinket sajnos, csak alkalomadtán látogattam meg. Múlt évi terveinknek ezt a frontját tehát külső akadályok miatt nem tudtuk megvalósítani.

3. Híveinket sikerült ránevelnünk az alábbiakra:

a.) hogy minden természetű panaszaiikkal forduljanak a lelkészhez.

b.) hivatalos ügyeikben kérjenek tanácsot a lelkésztől.

c.) gondnokon és presbitereken át gyakoroljanak kritikát az egész ekg-i életéről

d.) kívánalmaikat és javaslataikat juttassák kifejezésre nyíltan és közvetlenül.

e.) megszerveztük az ekg-et egyes akciók és közmunkák esetére.⁴²

Részletek az 1954. évi lelkészi jelentésből:

„Egyháztársadalmi ügyek

Állami és helyi hatóságainkkal a legteljesebb egyetértésben éltünk és munkálkodtunk. Mindenben példamutatóan jártunk elől. Összetűzésünk állami hatóságokkal egy esetben sem volt. Híveinket sajnos a múlt évben rendszeresen nem látogathattam meg. Szó volt arról, hogy légátust fogadunk. Sajnos remény-ségünk-ből nem tellett légátusra is.⁴³

Békemunka.

Ekg-ünk derekasan kivette részét a békéért folytatott munkából. Lássuk a statisztikát:

⁴¹ Jkv. U. E. S. 186. 1950, 86–87.

⁴² Jkv. U. E. S. 186. 1950, 117.

⁴³ Jkv. U. E. S. 186. 1950, 161.

1. Szószékről elhangzott 4 külön béketárgyú beszéd.
2. Szószékről elhangzott 14 esetben felhívás a békeharc tevékenységre.
3. Összesen 47 alkalommal adtunk támogatást a Néptanácsnak a különféle időszerű munkák és akciók népszerűsítésében.
4. Külön akciót indítottunk egyházilag is a kollektálások érdekében.
5. Lelkész részt vett 4 rajoni felekezeti értekezleten, s hozzászólásával elősegítette annak munkáját.
6. Lelkész a helyi B. Bizottság titkára, s mint ilyen, adminisztrálja a bizottságot s részt vesz a rendes üléseken, melyeken az év folyamán összesen 16 előadást tartottam.
7. A B. Biz. havi értekezletein rendszeresen beszámoltam ekg.ünk békemunkájáról. Mindezek azt bizonyítják, hogy mi a béke harcosai kívánunk lenni, hogy a béke számunkra szent ügy, még pedig egy szabad, igazságos, nyugodt és boldog béke.”⁴⁴

„Unitárius Egyházközség Siménfalva

SZ. 34/1956

Jelentés

a siménfalvi unitárius egyházközségben 1956. június hó 20-ig végzett békeharc és közösségi tevékenységről.

1. Az elkésett mezőgazdasági munkálatok befejezése érdekében szószékről 4 alkalommal tettem közzé hirdetést.
2. A Néptanács megbízásából és felkérésére 3 esetben népszerűsítettem különféle községi ügyeket.
3. A kultúrház építése érdekében felhívással fordultam a hívekhez egy alkalommal. Vállaltam az építés alatti u.n. könyveléseket.
4. Részt vettem a kultúrház építési bizottság ülésein 3 ízben.
5. A községi békebizottság ülésén nem vehettem részt, mivel azt az új vezetés már hónapok óta nem hívta egybe sem semmilyen tevékenységet nem fejt ki.
6. A Vörös Zászló egyik munkatársának felvilágosításokat adtam a község történetét illetően.
7. A beszolgáltatások terén két alkalommal intéztem felhívást a gyülekezetekhez.
8. Népszerűsítettem a Népbank felállítását s magam is jó példával igyekeztem elől járni.

⁴⁴ Jkv. U. E. S. 186. 1950. 162.

9. A CEC ügyet támogattam és támogatom. Az egyházközség 2000 lej összegét a CEC-ben helyeztük el.

10. A kapálásról kétszer beszéltem „Gyomirtás” címen. Hatása jó volt mind konkrét, mind átvitt értelemben /erkölcsi gyomirtás/.

11. A szőlő és gyümölcstermelés ügyeiben élen járok, szakkönyveket szereztem be és rendszeres tanácsokat adok a híveknek. Hasonlóképpen serkentem a méhészetet is.

12. A nép sport népszerűsítésében szintén adtam segítséget.

13. A Néptanáccsal karöltve igyekszem a lehetőségek szerint minden közösségi munkából a részemem kivenni, noha a helyi hatóságok és szervek nem minden esetben veszik igénybe ajánlataimat.

Siménfalva, 1956. június 19-én.

Gellérd Imre unitárius lelkész⁴⁵

„Jelentés

az egyházközségben végzett béke és közösségi munkákról 1956. július hó folyamán.

1. A templomban szószékről két esetben hirdettem ki közügyeket, kérve a híveket, teljesítsék azokat odaadással.

2. A kultúrház építése ügyében összehívott gyűléseken rendszeresen részt vettem és hozzászólásaimmal igyekeztem az ügyet előbbre vinni.

3. A Néptanács figyelmét felhívtam, hogy a betakarítási munkálatokban magam is részt kívánok venni.

4. A felbukkant juhvész leküzdése érdekében közreműködtem.

5. A Vörös kereszt vonalán, a hó folyamán összesen 30 egyént injekcióztam be.

6. Részt vettem és támogatólag pártoltam a község által rendezett szovétai kirándulást.

7. Békebizottsági gyűlés nem volt, sem Arlus tevékenység s így ezekre az alkalmakra előkészített referátumaim elmaradtak.

8. Ismertettem röviden a stocholmi határozatokat és békeügy világhelyzetét a kebli tanácsban.

Siménfalva, 1956. július 19.

Békéért harcolunk!

Békesség Istentől!

Gellérd Imre siménfalvi unitárius lelkész⁴⁶

⁴⁵ Irrattár: 1956. iktsz. 34/56.

⁴⁶ Irrattár: 1956. iktsz. 62/1956.

„Unitárius Egyházközség Siménfalva

82/1956

Jelentés

F. év augusztus folyamán végzett béke- és közösségi munkákról.

1. A templomban két alkalommal tettem közzé közérdekű jelentést, kérve híveinket, hogy azokban a Néptanácsot támogassák.

2. Egész hó folyamán a kultúrház építésével kapcsolatos közmunkák szervezését és a közmunkát végzők mozgósítását személyesen végeztem.

3. A rendes körülmények között való cséplés érdekében felhívással fordultam a hívekhez.

4. A Vörös Kereszt keretében a hó folyamán beadtam összesen 21 injekciót beteg embereknek.

5. A gyümölcsfák permetezése érdekében illetékes helyen eljártam.

6. Több mint 23 ügyiratot, kérést, fellebbezést stb. írtam és gépeltem meg a híveknek.

7. Számptalan esetben adtam különféle tanácsokat.

8. A faluban az elsőők között arattam, hordattam és csépeltem.

9. Gyűléseken nem vehettem részt, mivel nem voltak.

Siménfalva, 1956. aug. 20.

Dolgozunk és imádkozunk a békéért.

Gellérd Imre⁴⁷

„Lelkészi jelentés a Siménfalvi Unitárius Egyházközség életéről és munkájáról az 1956-ik évben

[...] Békeharc tevékenység

Az esperesi hivataltól kapott rendelkezéseket a béke- és közösségi munkákra vonatkozólag a lehetőségek szerint igyekeztünk végrehajtani. Elhangzott két béketárgyú beszéd, szavaltattunk több béketárgyú verset. Lelkész részt vett a helyi békebizottság valamennyi ülésén, s ott előadásokat tartott. Ezenkívül úgy a szószékről, valamint az egyházközségi gyűléseken is híveinket az állammal szembeni kötelességeik teljesítésére buzdítottuk...”⁴⁸

⁴⁷ Irrattár: 1956. iktsz. 82/1956.

⁴⁸ Unit. Ekg. Siménfalva ECCLESIA DOMESTICA. 1956–1986., Leltári szám: U. E. S. 213. 6–7.

„Lelkeszi jelentés a Siménfalvi Unitárius Egyházközség életéről és munkájáról az 1958-ik évben

[...] Békeharc tevékenység.

Az év folyamán is, mint mindig igyekeztünk a legintenzívebb tevékenységet kifejteni a Békeharc érdekében. Három alkalommal tartottam béketárgyú beszédet, szavaltattunk 4 béketárgyú verset. Mint a helyi békebizottság titkára teljes igyekezetemmel azon voltam, s vagyok, hogy a községi békeharc teljes mértékben teljes mértékben (sic!) megfeleljen a felsőbb szervek által előírt követelményeknek. Előfizetőket szerveztünk a Béke védelmében folyóiratra, bekapcsolódunk a különböző közösségi munkákba. A kultúrház építésébe mindvégig a kívánt segítséget megadtam. Mint a sportbizottságnak a tagja, igyekeztem támogatni mindenféle sportmegnyilvánulást. A szövetkezeti akciót felvilágosító munkával szintén támogattam. A felvásárlási tervben jó példát mutattam. A társulás szervezése alkalmával, egyetértve a Néptanáccsal, több esetben sikeres felvilágosító munkát végeztem. Templomi hirdetéseink rendjén az időszerű társadalmi akciókat, az időszerű mezőgazdasági munkákat és a különböző szocialista terveket népszerűsítettem. A Tekintetes asszony a vöröskereszt keretében fejtett ki eredményes munkát, aminek elismeréseképpen a helyi tagozat megkapta a rajoni versenyzászlót.”⁴⁹

„Sz. 76/1959.

Jelentés június 20 és július 20 között végzett béke- és közösségi munkáról

1. Június hó 21-én rendes békebizottsági gyűlést tartottunk, melyen A békeharc időszerű eseményei és feladatai címen előadást tartottam.

2. Június hó 22 és 28 között személyesen jártam be a falut és szerveztem újabb 17 előfizetőt a Béke védelmében c folyóiratra. Ezzel együtt összesen 34 előfizetőt szerveztem.

3. Június hó folyamán segítséget adtam több ízben a feleségem elnöklete alatt működő Vöröskeresztes tagozatnak. Ez a segítségnyújtás nagyban elősegítette a tagozatot abban, hogy mind a rajoni, mind a tartományi bemutató versenyen első helyezetet nyert, elnyerte a vándorzászlót, ami községünk igen nagy dicsősége. /Éjszakákon át gépeltem a tételeket a tagok részére.

4. Július hó 4-én este a mozielőadás után felolvastam a Béke védelmében c. folyóiratból a nagyszámú közönségnek.

⁴⁹ Unit. Ekg. Siménfalva ECCLESIA DOMESTICA. 1956–1986., Leltári szám: U. E. S. 213. 30.

5. Július hó 12-én vasárnap délután nagy népgyűlést szerveztem, melyen a Párt megbízásából mind a beszámolót, mind a politikai tárgyú előadást magam tartottam.

6. Július 14-én elkészítettem a havi jelentést és a munkatervet a következő hóra és azt a rajonhoz beküldtem.

7. Július 12-én vasárnap délelőtt a templomban tiltakozásunknak adtunk kifejezést, amiért a görög nép nagy fiát, Manolisz Glézoszt⁵⁰ az imperializmus bűnróság elé állította.

8. Július 16-án egy faliújságcikket írtam és küldtem be.

9. Július 17-én rövid tájékoztatót küldtem be a Vörös Zászlónak a községünkben folyó békeharcról.

10. Július 17-én este mozielőadás előtt felolvastam a békeújságból.

11. Június hó 29-én segítséget nyújtottam a szövetkezetben folyó leltározási munkákban.

12. Július 18-án a sportbizottságban - mint ellenőr - tartottam vizsgálatot és készítettem szemléltető kimutatásokat a tagokról, valamint a tagsági díjak befizetéséről.

13. Készítettem egy drb. térképet a következő előadásunk keretében tartandó Térkép előtt c. beszámolóhoz.

14. Kezdeményezésemre létrehoztuk a béketárgyú újságcikkek gyűjtését, mely cikkekből hetenként expozékat tartunk és helyezzük ki a faliújságunkba.

Siménfalva, 1959. július 18-án

Harcolunk a Békéért!

unitárius lelkész⁵¹

Összefoglalás

A fenti források alapján néhány következtetést levonhatunk a lelkészek társadalmi aktivitásának elvárásában a hatalmi szándékok támogatására. Nagyrészt a politikai mobilizáció fogalomkörébe tartozó hatalmi elvárásokról volt szó, ezek indítéka a társadalmi integráció az új eszmeiség jegyében. A társadalom integrálásához a hatalom elfogadottságára, legitimitásának elismerésére volt szükség, ezért volt fontos a helyi közösségeikben tekintélyes személyiségek, mint a lelkészek és más értelmiségiek bevonása a propagandagépezet működtetésébe. A ta-

⁵⁰ Baloldali görög politikus, antifasiszta ellenálló a II. világháború idején.

⁵¹ Irattár: 1959. iktsz. 76/59.

nítóknak, tanároknak is folyamatosan kampány- és tömegnevelési feladataik voltak.

A helyi életvilág perspektívájából a terjesztett propagandaelemeknek tartalmi szempontból legalább két élesen elkülöníthető típusát láthatjuk:

a.) mindennapi életgyakorlatot, életvitelt, egzisztenciát érintő szabályozó, korlátozó behatárolások, mint például a javak elvonásának politikai kikényszerítése.

b.) a mindennapi élet körén kívüli, mitikus politikai, ideológiai elemek (pl. harc a baktériumháború ellen).

Az alulnézeti perspektívát érvényesítő kutatások hiányában nem tudhatjuk, hogy mennyire általánosítható Gellérd Imre sokoldalú társadalmi tevékenységének példája, ez a szempont még jövőbeni kutatási feladat lehet. Azt se lehet megválaszolni, hogy a beleegyezés és egyetértés látszata mögött „az alávetettek gondolatban milyen körülmények között tagadják meg az uralmat”⁵²

Az egyházi központból érkező utasítások minden parókiára egységesen eljutottak. Személyes, egyéni beállítódások és a helyi viszonyrendszerek specifikus jellegéből (a lelkészek lokális társadalmi beágyazottsága) adódó különbségek következményeként nagy valószínűséggel különböző változatokban valósult meg a hatalmi törekvések támogatása. De ez feltételezés. El kell fogadnunk, hogy „a nyilvános bizonyítékokból lehetetlen megállapítani, hogy pontosan milyen mélyre hatol az uralkodó diskurzus látszólagos elfogadása”⁵³

Az unitárius egyház és a helyi hatalmi intézmények viszonya Siménfalván az ötvenes évek végére megváltozott: „Súrlódás, viszály a helyi demokratikus szervezetekkel és hatóságokkal nem volt, mert mindenben a legteljesebben alkalmazkodtunk a viszonyokhoz és számtalan esetben nem gátló, hanem segítő tényezői voltunk a társadalmi fejlődésnek községünkben”⁵⁴ – írta Gellérd Imre 1950-ben, lelkészi jelentésében. Ez az attitűd az évtized folyamán végig jellemző volt a lelkészre. A készséges együttműködés, lankadatlan támogató társadalmi, politikai tevékenység ellenére a helyi hatalom 1959. elejétől ellenségesen viszonyult Gellérd Imréhez. A lelkész megfigyelésére irányított Bako Laurentiu fedőnevű ügynök⁵⁵ 1959. március 6-án az állambiztonság Székelykeresztúr rajoni

⁵² James C. SCOTT, „Erős-e a hamis tudat?” *Replika*. 23–24 sz. (1996): 102.

⁵³ SCOTT, „Erős-e a hamis...”: 103.

⁵⁴ A Siménfalvi Unitárius Egyházközség Jegyzőkönyve 1950-től. Leltári szám: U. E. S. 186. Lelkészi jelentés 1950. évről. 19.

⁵⁵ Az ügynök Gellérd Imréhez fűződő tevékenységét a következő fejezetben részletezzük.

részlegére tartótisztjének, Máté Alexandru főhadnagynak jelentette, hogy „beszéltem Gellérd Imre siménfalvi unitárius lelkésszel, aki azt állítja, hogy megtiltották neki, hogy szóba álljon Siménfalva utcáin a község lakóival, és hogy otthonaikban ezeket meglátogassa. Fél, hogy letartóztatják...”⁵⁶

Fél év múlva a fenti ügynök – ugyanehhez az intézményhez – Fazakas Francisc főhadnagynak jelentette: „Tájékoztatom, hogy folyó év október 15-én Gellérd Imre elmondta nekem, hogy a Néptanács elnöke, akivel normális kapcsolatban volt, most a köszönését sem fogadja, és egy bizonyos körben kijelentette: »ideje volna, hogy kitorjünk a pap nyakát«, valaki ezt meg is mondta a papnak. Pedig a pap különböző munkákban segítette az elnököt, és most is biztatja az embereket, hogy alakítsanak kollektív gazdaságot...”⁵⁷

A két tartótiszt a feletteseikhez küldött tájékoztató jegyzékhez ugyanazt a megjegyzést fűzte: „Gellérd Imréről ellenőrzési akció van folyamatban.”⁵⁸

A történeti irodalomban a félelem újabban mint jelentős történelemformáló erő jelenik meg.⁵⁹ A félelem előhívta lehetséges viselkedésről írja Gyáni Gábor, hogy „a féktelen állami terror által előidézett félelemérzet elvtelen, pragmatikus alkalmazkodást, szervilizmust, folytonos önfeladást, szellemi és morális öncsonkítást követelt a hatalomnak kiszolgáltatottaktól”⁶⁰

Mire ösztönözte Gellérd Imrét félelemérzete, hogyan, milyen körülmények hatására született meg az ötvenes évek elejének egyházellenes támadásaival bátran szembeszálló lelkészben az évtized végére a félelemérzet? Úgy véljük, Gellérd Imre életútjának ez a szakasza általános érvényű ismereteket tartogat az alávetettségbe, kiszolgáltatottságba taszított autonóm személyiség és a hatalom viszonyáról. A következő fejezetben Gellérd Imre félelmeinek körülményeit és következményeit próbáljuk megismerni és megérteni.

⁵⁶ ACNSAS. Dosar de urmărire informativă nr. 328 privind „Profetul”. Nr. inv. 383. Vol.III. f.80.

⁵⁷ ACNSAS. Dosar de urmărire informativă nr. 328 privind „Profetul”. Nr. inv. 383. Vol.III. f.90.

⁵⁸ A Gellérd Imréről írt feljelentések időrendi sorrendje azt mutatja, hogy 1958 nyarától az állambiztonság fokozott figyelemmel követte tevékenységét, júliusban megnyitották az ellenőrzési dossziéját.

⁵⁹ GYÁNI Gábor, *A történelem mint emlék(mű)* (Budapest: Kalligram, 2016), 245.

⁶⁰ GYÁNI, *A történelem mint emlék(mű)*, 257.

Kovács Sándor (közlő)

Adalékok Balázs Ferenc fegyelmi kivizsgálásához

Balázs Ferenc mészköi lelkész ellen 1934-ben Gálffy Zsigmond¹ interpellációja nyomán kivizsgálást kezdeményezett az Egyházi Képviselő Tanács. Az okot a *Kévekötés* című lapban megjelent rövid írás szolgáltatta, amelyben istenfelfogásáról fogalmazott meg markáns véleményt. A Lőrinczy Dénes² esperes által lefolytatott vizsgálat anyaga valahol lappang, ismeretlen az is, hogy mi volt a teológiai tanárok véleménye Balázs felfogásáról. Ő utolsó művében, *Az új ember vallásában* így emlékezett a történetekre:

„Az eretnek-vadászó bizottság, az egyház uralkodó hatalmasságai által megbízott három teológiai tanár talán nem is tehetett egyebet, fölényes, lekicsinylő rangon tett semmivé: hiszen ennek a fiatalembernek rendszeresen kifejtett elmélete nincsen is, csak egyes ötleteket vet föl, kár az ilyenekkel az emberek nyugalomát megzavarni.”

Az incidensről Boros György püspök így emlékezett meg naplójában: „Világi embereink megsokallták az ifjú papok szertelenkedéseit, s Puksa³ tanácsos magyarázatot kért a püspöktől a *Kévekötés*ben a fiatalok védelmére írt, de a püspökkel szemben tiszteletlen hangon írt cikk miatt. A szerző szerkesztő Fikker János⁴ személyesen bocsánatot kért. Nem sejtette, hogy cikke sértő is lehet. Balázs Ferenc cikke miatt, amely az istenhit ellen tüntet, Gálffy Zsigmond igazgató

¹ GÁLFY Zsigmond (1886–1958) klasszika-filológus, a kolozsvári Unitárius Kollégium igazgatója.

² LŐRINCZY Dénes (1868–1936) tordai esperes-lelkész, a Torda városi Magyar Párt elnöke.

³ PUKSA Endre (1881–1946) a jószágfelügyelőség elnöke, Boros György püspök veje.

⁴ FIKKER János (1907–1968) kövendi lelkész, szövetkezetszervező, a *Kévekötés* című lap főszerkesztője.

interpellált. A püspök megelőzte, mert a köri elnökség után kérdőre vonta. Igyekezett kimagyarázni magát. A püspökre van bízva, hogy oktassa ki. Az *Unitárius Egyházban* Nagy Lajos⁵ (Nos jegy alatt) egy rakás frázist halmoz össze a keresztúri felsőbb tagozat érdekében, de izgató és rendbontólag. A lelkészköri elnök és a szerkesztő, Útő Lajos⁶ terjedelmes írásban kaptak figyelmeztetést.”⁷

A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárából a püspök által említett dokumentumok Balázs Ferencre vonatkozó részét kiemelték, csak a kísérő iratok maradtak eredeti helyükön. Az itt közölt dokumentumok tartalma nem világít rá Balázs Ferenc teológiájára, de hűségesen tükrözi a korszellemet. Bízunk benne, hogy a fegyelmi anyagának érdemi része csupán lappang és előbb-utóbb előkerül.

57-1934/U.P.

Nagyajta, 1934. január 12.

Főtisztelendő Püspök Afia!

Folyó hó 9-ről kelt szíves soraidot megkaptam, s némi megnyugvásomra szolgál, hogy az egyházunk életében fellépett nem szabadság, hanem szabadoság tekintetében intézkedések bevezetésének szükségét találod.

A Balázs Ferenc ellen tett egyházköri megbízást, s illetve az ottani eljárásbevezetést, ténymegállapítást és eljárás megindítási elrendelést helyesnek találom. Ha az az afia nem alkalmazkodik egyházi elveinkhez, akkor fegyelmileg is el kell mozdítanunk. Én a humanista elvek hirdetésének nem adok unitárius papi katedrát. Ezeknek szabad hirdetése szószékről tönkreteszi egyházunkot. Emlékezzünk a kálvinisták eljárására, a Zoványi-esetre.⁸ Ki közel se ment annyira, mégis befojtották. Bármennyire értékes lenne Balázs társadalmilag, lehetetlen azt a mi viszonyaink között eltérni, hogy egyházi felfogásaink, hitünk összevissza zavartassék. Annak idején György Jánosnak⁹ sem adtunk katedrát. Azt az utat kell követnünk.

⁵ NAGY Lajos (1881–?) székelykeresztúri rajztanár.

⁶ ÚTŐ Lajos (1885–1977) lelkész, egyházi író, lapszerkesztő, Székelykeresztúr köri esperes.

⁷ Boros György *unitárius püspök naplója 1926–1941*, szerk. Kovács Sándor, Molnár Lehel (Kolozsvár, 2001), 117.

⁸ ZOVÁNYI Jenő (1865–1958) református egyháztörténész, teológiai tanár. 1908-ban a Kálvin Jánosról írt bírálata miatt fegyelmi indult ellene.

⁹ dr. GYÖRGY János (1877–1929) teológiai tanár, szociológus, újságíró. A jogi doktorátus megszerzése után 1902-ben iratkozott be a teológiára. Angliában és Amerikában ta-

Nekem nincs az ellen kifogásom, hogy tudományos viták szabad gondolkodások kifejtése – a maga helyén tudományos folyóiratokban – a tudomány zárt körében – vitattassanak; de hogy úton-útfélen, s főleg fiatalságunk körében ily agitáció folyjon, azt megengedhetetlennek találom. Kérlek tehát, ne tanítónkkal vagy a feleségével törekedjél kerülő úton reá befolyást gyakorolni, hanem kövesd a szilárd közvetlen hivatalos utat.

A Fikker-féle dolgot nem találom közleményeddel elintéztnek. Én mint püspök nem cáfoló nyilatkozatot adnék be, hanem magam elébe idézném. Ő is hibás, hogy ilyen közleményt közread, s hibás, hogy veled hírlapilag oly módon vitába száll. Ez a fiát ma még elvesztettnek nem tekintem. Helyesebbnek tehát azt láttam volna, ha magad elébe idézed, megdorgálsz, egy bűnbánó nyilatkozatra őt kötelezed. Ha nem teszel fegyelmet ellene is. A püspöki tekintély magosabb, minthogy hírlapilag közleményezzen. E tekintélyt napjainkban fokozottabban kell védenünk.

Általánosságban két kérdés előtérbe nyomul, éspedig a teológiai nevelés és a külföldi, főleg amerikai kiküldések kérdése.

Azt látom, hogy teológiánkon nincs unitárius szellemű nevelés. Túl szabadok voltunk. Ezzel szemben pl. a reformátusok a másik véglet szerint nevelnek, s oly hitbuzgó ifjak kerülnek ki, kik az egyház védőfalát annyira erősítik, hogy már nem csak minket támadnak, hanem az erdélyi magyar lutheránusságot már elnyeléssel is fenyegetik. Ily módon kellene munkáljon a mi teológiánk is, ily módon munkáltak elődeink is.

Nagyon megfontolás alá kell vennünk azt a wilburi¹⁰ kérdést is, hogy nekünk előnyünk vagy hátrányunk van-e az eddigi módon folytatandó amerikai tanításban. Ha mi fiainkot továbbra is határozott utasítás és szakkijelölés nélkül küldözgetjük ki, hogy ott quod libet, tanulgassanak – akkor reánk nem előnyös. Ha egy szakbani kötött kiképzés kötött utasításával küldjük ki, akkor előnyös lehet. Kérlek, ezt a kérdést is beszéld meg a hozzáértőinkkel.

Kérlek, vedd revízió alá azt a gyakorlatodat is, hogy a megürült katedrákot mind csak fiatal lelkészekkel töltöd be. Nagyobb eklézsiákba már gyakorlattal

nult, a Harvardon szerzett szociológiai doktorátust. 1907-ben megbízták az újszövetségi és a társadalomtudományi tárgyakat tanításával. 1911-ben áttért a református vallásra és rövid ideig Bodonkúton református lelkészként szolgált. Erről az állásáról is lemondott, volt újságíró, ipari munkás, napszámos, végül Brazíliában halt meg.

¹⁰ Earl Morse WILBUR (1866–1956) amerikai unitárius lelkész, egyháztörténész, teológiai tanár, a Pacific Unitarian School for the Ministry alapítója és első elnöke. Balázs Ferenc az ő meghívására érkezett Berkeley-be.

bíró és szépen fejlődő idősebb papokat tanácsos elhelyezni. A fiatalok kezdjék a szükséggel, mely megfontolásra utal.

Szigorúan betartandó lenne az is, hogy segédpap egy egyházközségben egy éven túl nem maradhat. Akkor kicserélendők. Ezt tették a reformátusok, s így elejét vették annak, hogy az magának ott pártot teremtsen, s a pártoskodásra a kapukat nyitogassa.

És még több ilyen probléma van, melyekre komolyan figyelned tanácsos.

Ha magadot meghallgatások nélkül elhatározni nem akarsz, akkor rövidesen előkészítve a kérdéseket, tanácsos lenne esperesi értekezletet tartanod. Ha valahogy az útiköltségeket fedezni lehetne, akkor őket és a teológiai tanárokat összehívhatnád. Felügyelő gondnoki értekezletre is gondoltam, de ez még költségesebb lenne, pedig erre aligha van fedezet.

A Csifó¹¹ halála megdöbbenett. Felette váratlanul ért. Nagy úr maradtott utána. Betöltésére nem tudom, miként készüljünk elő. Egyházjogászkodunk, ki nyomdokait kövesse, tudtom szerint nincs. Amennyire ismerem embereinket, talán a legújabb Vári.¹² Nem tudom, mit szólna hozzá, hogy ezt a katedrát felcserélje. Ha jobb nem akad, tennie kellene. A gyakorlati tanszékre inkább akad emberünk, bár várakozásainknak megfelelőt megnevezni nem tudok. Ide minden esetre egy idősebb papot kellene alkalmazni. Gondolok Kovács Lajosra,¹³ Taar Gézára,¹⁴ Halmágyira¹⁵ vagy hasonlókra. Semmi esetre nem látom tanácsosnak egy gyakorlatlan ifjút odahelyezni. És semmi esetre se olyant, ki a dogmatikus felfogásaink és sok százados gyakorlatunktól indokolatlanul, ifjú heve alapján, eltér.

Nekünk nemcsak az egy Isten hite mellett kell szilárdan állanunk, hanem politikusoknak is kell lennünk. Nem szabad felednünk kisebbségi helyzetünköt. Ma az életfenntartásért kell élet-halál harcot vívnunk, és nem szabad dogmatikus ellentétek napirendre hurcolásával az őseinktől öröklöttet is elveszítenünk. Ezért felelősök lennénk Isten és emberek előtt.

Ezekben fejtegettem ki nézeteimet, s kérem, szíveskedjél azokat megfelelően mérlegelni.

Óhajlásodnak megfelelően közleményeidet visszazárom.

¹¹ CSIFÓ Salamon (1865–1934) lelkész, egyházi titkár, teológiai tanár.

¹² VÁRI Albert (1868–1953) lelkész, a gyakorlati teológia tanszék vezetője az 1930-as években, Ferenczy sógora.

¹³ id. KOVÁCS Lajos (1882–1942) brassói lelkész, lapszerkesztő, író.

¹⁴ TAAR Géza (1885–1969) unitárius lelkész, Kadácsban kezdte szolgálatát, 1914-től a nagyajtai egyházközségben szolgált.

¹⁵ HALMÁGYI János (1884–?) unitárius esperesről lehet szó.

Szíves köszöntéssel,
készséges híved

Ferenczy főgondnok

Kolozsvárt, 1934. január 16.
Méltóságos és Főtisztelendő E. K. Tanács!

Püspöki kötelességemnek teszek eleget, midőn felhívom becses figyelmét azokra a belbékét zavaró hírlapi közleményekre, melyek újabban megjelentek lapjainkban.

Az *Unitárius Egyház*¹⁶ múlt (1933) évi 12. száma a vezető cikkben *A gondviselés* hatásos cím alatt ezeket írja: „minden gyarló emberi mesterkedés ellenére is, keresztúri főgimnáziumunk megkezdte a harmadik új tanévet is, kinszenvedésre ítéltetésének határnapja óta”.

„A homlokának tartott fegyvereket elsodorta a tanulni vágyó nép lelki őseréjének dinamikája.” Most már „ha visszapillantunk arra a koporsófaragó 1930. évi gyűlésre, önkéntelenül arra kell gondolnunk, hogy az a határozat elhamarkodott volt, hogy azt nem tisztán a józan mérlegelés, hanem a túlfűtött indulatok ereje emelte határozattá”. „A legközelebbi főtanácsi ülésen vissza kell állítani a régi fenntartási viszonyokat.”

Az idézett tételek közül az utolsó a Főtanács dolga, tehát ezt egyszerűen figyelmébe ajánlom az E. K. Tanácsnak.

A többi, s általában az egész cikk irányzata, hangneme izgatásra, az egyház belbékéje fölforgatására, a főtanácsi tagok judíciuma, igazságérzete és elfogulatlansága kétségbe vonására, s ezzel határozataink hitelessége csökkentésére irányul, s arra igen alkalmas. Az 1930. évi Főtanács határozatát kinszenvedésre ítélesnek minősíti.

E lapnak mindenik számában fordulnak elő olyan tételek, amelyek nem hatnak építőleg, hanem izgatók.

Az ilyen hangnak lehet tulajdonítani a köztisztelet meglazulását s az emberi szenvedélyek gyakori kitorését és a közérdek veszélyeztetését. (Példa: Szentmihály, Vargyas, Tordátfalva.)

¹⁶ *Unitárius Egyház* a Székelykeresztúr Vidéki Unitárius Lelkéször által havonként kiadott (1905–1944. augusztus) egyháztársadalmi és iskolai lap, 1941. szeptember 1-jétől *Székelykeresztúrköri Unitárius Egyház* címen jelent meg. 1926. február és 1939. június között Ütő Lajos székelykeresztúri lelkész volt a főszerkesztő.

A következő cikkben Kovács Lajos lelkész a Főtanácson elmondott beszédét ismétli meg, és igyekszik igazolni. Hogy építő volna, nem mondhatom, de a jogosnak látszó kritika elől kitérni nem akarok. Lelkész afiának a magam részéről az ide mellékelte levélben válaszoltam. (A. melléklet¹⁷)

A lap harmadik cikke, „Elszállt a fehér galamb a sziklatetőről”, szimbolikus fejtegetésnek látszik, de tényleg vádaskodás részint a belső emberek, de főleg a világiak ellen. Az egyház címerét ismertetve ezt írja: „az óvatosság gyűrűje (a kígyó) meglazult, és elszállt a fehér galamb a sziklatetőről. Üresen áll a szikla, odalett a béke.” Később így folytatja: „a tömeg szilárdan állott, s a székelység büszke volt vallására, a papok békét hirdettek és békében éltek, és a világi elem mint szerepet vivő elem, védőbástyaként állott az egyház mellett. Akkor ez az elem volt előljáró a munkában, útmutató a valláserkölcsi élet terén, s a papságot, amely a jelenihez hasonló anyagi helyzetben élt, mindenben segítette. Nem a paragrafusok görbül(t) vonalainak elkarcsúsítása volt fő céljuk fogalmazással és elfogalmazással, hanem a folytonos építés, az áldozatkészség.”

Az író szétomlóban látja a múltban szilárd egyházat, mert akkor a papok békében éltek, a világiak védőbástya voltak, ma „a paragrafusok görbült vonalainak elkarcsúsította fogalmazás a főcélja. A papokra vonatkozó szavak bővebb magyarázatra szorulnak, de ennyiből is megállapítható a fegyelmi törvény 7. paragrafusának 9. pontjában kifejezett vétség: „az egyház belbékéjének veszélyeztetése vagy egyenetlenség, vizsály előidézése.”

Az idézett utolsó mondat minden valószínűség szerint az egyházi törvény revíziójánál követett eljárásnak nem annyira bírálata, mint kigúnyolása. Hogy erre céloz, s hogy a világi elem eljárását bírálja, kitetszik a cikk utolsó bekezdése eme szavaiból: „ha az új szervezeti törvénybe nem mosolyogva illesszük vissza nemesi címerünket.”

A lap ezt az eljárást és az ehhez hasonlókat egyházpolitikai programjának mondja, s ezzel halad ezután is előre.

A Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanácsot arra kérem, hogy Ütő Lajos lelkészt, mint az *Unitárius Egyház* szerkesztőjét az idézett cikkért, melyek álnév alatt jelentek meg, vonja felelősségre, s Fegyelmi Törvényünk alapján vezesse be ellene, illetőleg az írók ellen az eljárást.

Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanácsnak jelentem azt is, hogy a *Kévekötés* cím alatt megjelenő ifjúsági lapban Fikker János szerkesztő vette magának azt a szabadságot, hogy a püspököt egy nem hallott, s ha igen, rosszul hallott főtanácsi megjegyzésem miatt egy elég terjedelmes cikkben tárgyal-

¹⁷ Amint azt korábban is jeleztük, ez a melléklet is hiányzik.

ja. E kezdő papunkat ezúttal a lapjában kívántam figyelmeztetni az ide mellékelt cikkemben a tiszteletre és megfontoltságra.

Minthogy ugyanott Balázs Ferenc mészköi pap a keresztény vallás, s így tehát az unitárius vallás ellen tüntet az Amerikában hirdetett „humanismus” mint új vallás mellett, terjedelmes levélben felhívtam az esperesi és gondnoki köri hatóságunkat, hogy vonják kérdőre és küldjék be nyilatkozatát.

Ha egyházunk nem tudja megvédeni önmagát a belső ellenségekkel szemben, hogyan fogja kiállni a kívülről állandóan jövő támadásokat!

Alázatos szolgája

Boros György
püspök

207-1934. U.P.

Kolozsvár, 1934. február 23.

Méltóságos és Főtisztelendő E. K. Tanács!

Puksa Endre egyh. tanácsos a fia 5/1934 E. K. T. jegyzőkönyvi szám alá 196 ikt./ interpellációt adott be a püspökhöz a februári gyűlésen. Válaszul azt a jelentést tettem, hogy a *Kévekötés* című ifjúsági lapban a Balázs Ferenc tollából megjelent cikk tartalmáról és intenciójáról az Aranyos-Torda köri elnökség útján felhívtuk (135/1934 U.P.) nyilatkozattételre. Az elnökség az ide mellékelt 1–6. kérdést intézte lelkész afiához, aki a 104. esp. sz. alatt felterjesztett „válaszokat” adta. (30 és 207-U.P.)¹⁸ Lelkész a fia jónak látta kiegészíteni a „válaszokat” a Székely Gyula úr levelével (278-1933/ 80/1933 sz. alatt Esperes afiához írt levelével. 1932. évben kiadott *Hittan* című füzetével és *Aranyosszék* című lapban 1933-ban *Isten* cím alatt megjelent közleményével (A túri gyűlésen elmondott beszéde gondolatmenete).

Ezeket az írásokat azért terjesztem a Méltóságos és Főtisztelendő E. K. Tanács elébe, mert ezekből megítélhető Balázs Ferenc hitnézete.

Miután az Aranyos-Torda köri elnökség hitelvi szempontból nem mondott véleményt, hanem megfelelően összeállított bizottságra bízandónak vélte, felkértem Vári Albert dékán afiát, hogy elnöklete alatt dr. Varga Béla és Szent-Iványi Sándor¹⁹ afiával tanulmányozzák át az iratokat, az alapul szolgáló püspöki leve-

¹⁸ Mind a kérdések, mind a válaszok hiányoznak az iratcsomóból.

¹⁹ Hárman alkották a Balázs hitfelfogását vizsgáló bizottságot, az általuk megfogalmazott jegyzőkönyvből derülne ki, mit kifogásoltak a mészköi lelkész felfogásában.

leket és az interpellációt is figyelembe véve adjanak véleményt hitelvi szempontból.

Balázs Ferenc afának pótlékképpen az E. K. Tanácshoz intézett két kérdését nem hagyhatom észrevétel nélkül. Anélkül, hogy további vonatkoztatást tennék Jézusra, Balázs afiával szemben a tanító mester, vagyis a főpásztor „szent haragja” hangján és annak nyomatékával éltem. Nekem Balázs Ferenc tanítványom volt, sőt talán annál is több, mert édes atya, mielőtt Erdélyből eltávozott, rám bízta ilyen szavakkal: lássátok, mit fogtok csinálni velem, az én tanácsom eddig nem sokat használt.”

A püspöknek most sokkal több oka van admoneálni az ifjakat, mint bármikor, mert most más fülek hallgatnak, és más szemek nyomoznak.

Ezzel kapcsolatban egyebet nem szólok, mert figyelembe veszem, hogy ifjú ember, sőt már látom is, hogy szerencsésen elindult azon az úton, amelyen látni óhajtom.

Szólnom kell a 2-ik pontba beleszórt fenyegető nyilatkozatról, amely arra a kérdésemre vonatkozik, hogy ilyen papot felszentelésre ajánlhat-e a püspök, s amely így folytatódik: „Ennek következménye vagy a főhatóság elleni bizalmatlanság növekedése lesz, vagy pedig a székelyszentmihályi, homoródszentpáli, vargyasi, sinfalvi esetekhez hasonló fölfordulás, amelyekért a felelősséget teljes mértékben a főhatóság kell, hogy viselje.”

Csodálkozom, hogy Balázs afia, aki olyan nagy önérzettel védi és bizonyítja eljárásai igazságát, erre a területre sodródott, mert ez azt mutatja, hogy nincsen tisztában a főhatóságnak az említett esetekben követett eljárásával, de még kevésbé azzal, hogy egyik, másik s harmadik esetben olyan „egyesekek” tudtak felforgató munkát végezni, akik mindenik gyülekezetben, még a mészköiben is könnyen akadnak. Ha a főhatóság eljárása eredményét ismerné, tudná, hogy a még forrongó, három- s illetőleg négytagú gyülekezetet (Szentmihályi) kivéve mindenikben helyre állott a csend és rend, sőt a két nagyobb esetben a püspök olyan búbanatos elégtételt kapott, amilyenre nem volt elkészülve, mert arra nem is pályázott.

Ez a megjegyzésem azért kapcsolódott ide, amit a bevezető sorokban jeleztem, s ha már itt van, azt is hozzáfűzöm, hogy a Balázs Ferencek ne fenyegetessék a főhatóságot, hanem a hú tag jóakaratóval legyenek segítségére.

Ide mellékelem felkért teol. tanár afiai nyilatkozatát eredetiben. Ez különös figyelmet érdemel azért, mert Balázs Ferenc irataiból azt a következtetést vonja le, hogy nincsen tisztában önmagával, mert „önmagával is ellentétbe jut sokszor, némely állítását maga cáfolja meg.” Ezek után is fenntartom az Aranyos-Torda körü elnökséghez írt levelemnek ezt a tételét, vajon: „Balázs Ferenc lelkes afia

nem tesz-e több kárt, mint hasznot, és méltó-e arra, hogy a nagy tekintélyt nyújtó unitárius papi palást védelme alatt folytassa tovább megtévesztő és kétségen kívül káros munkásságát. Ilyennek minősítem a *Kévekötés*ben megjelent cikkét.”

A Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács belátására bízom a további intézkedést, azzal a tudósítással, hogy Balázs Ferencet hasonló szertelenkedései miatt már idéztem volt az elnöki tanács elébe kihallgatásra, és akkor mindenik tag kifejtette előtte javításra irányuló nézetét.

Alázatos szolgálója:
Boros György, püspök

Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanács

Tárgy: Püspök úr válsza Puksa Endre egyház tanácsos interpellációjára

sz. 415-1934. E.K.T.

(Levéltári sorszám: 168/1924 [így!])

Jegyzőkönyvi szám: 108-109

Ellátva 1934. márc. hó 8-án)

HATÁROZAT

E. K. Tanács Puksa Endre egyházi tanácsos afiának.

Balázs Ferenc mészköi lelkésznek a *Kévekötés* című ifjúsági lapban megjelent cikkeivel kapcsolatban az E. K. Tanács folyó évi január 25-én tartott ülésén beterjesztett interpellációjára,

1. tudomásul vette püspök úrnak ez ügyben tett 207-1934 sz. intézkedéseit, a Torda-Aranyos körüli vizsgálat eredményét, s a szakbizottságok ezzel kapcsolatos véleményét, s miután Balázs Ferenc ügyének fegyelmi úton való intézésére nem lát elég alapot, megkéri a püspök urat, hogy jóakaratólag, de szigorral figyelmeztesse Balázs Ferenc afiát, hogy jövőben több megfontolást és komolyságot tanúsítson nyilatkozataiban. Ajánlja figyelmébe, hogy a papi állással járó erkölcsi és egyházas kötelesség, hogy azokban a dolgokban, melyek hitünk tradíciójával szoros összefüggésben állnak, illő tisztelettel és tapintattal beszéljünk.

2. Az interpelláció másik részére nézve, mely a külföldön tartózkodó, továbbá még állást nem foglalt, de végzett papnövendékek felügyelete ügyében terjesztett elő, E. K. Tanács tudomásul vette püspök úr felvilágosítását, hogy a külföldön tartózkodó teológusokat felszólította tanulmányukról szóló jelentés megtételére. Egyúttal helyesléssel járult hozzá a püspök úr által ajánlott azon megoldáshoz, hogy a végzett, de állást nem foglalt, itthon tartózkodó papnövén-

dékeket szólítsa fel, hogy félevenként tegyenek hozzá jelentést végzett munkájukról és tartózkodásukról. Tudomásul vette a püspök úr azon további javaslatát, hogy ennek az ügynek további intézése a Teológiai Akadémia Igazgatóságának bevonásával eszközöltessék.

Ezen határozatot közli a Főtisztelendő püspök úrral, Puksa Endre egyházi tanácsos afiával és a Teológiai Akadémia Igazgatóságával.

Az E. K. Tanácsnak Kolozsvárt 1934. március hó 8-án tartott üléséből.

Püspök-elnök

előadó

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Szabó László

Éljen a nemzet, éljen a hon!¹

„De mi nem a meghátrálás emberei vagyunk, hogy elveszünk, hanem a hitéi, hogy életet nyerjünk.”

(Zsid 10,39)

Tisztelt gyülekezet, méltóságos egyházi, politikai és közéleti előljárók, kedves televíziónézők, imádkozó és emlékező nemzettársaim! Emlék-istentiszteletünk társszónokaként szeretettel köszöntöm mindnyájukat. 2020. június 4-én mindenekelőtt hálát adok Istennek, hogy megélhettük a mai találkozásunkat. Ilyen száz évvel a hátunk mögött és egy világjárvánnyal a nyakunkban kegyelmi ajándék ez kétségtelenül!

Ma arról kívánok beszélni, hogy Erdélyben élő unitárius magyar emberként mi jár a fejemben és a szívemben a gyászos trianoni diktátum századik évfordulóján. Kiemelkedő történelmi eseményeink megünneplésekor általában jólesik újból átélni az eredettörténetet. Honfoglalásunkat vagy államalapításunkat ünneplve magasztos érzésekkel szoktuk felidézni az álomszerűen szép kezdeteket. Ma viszont, a gyalázatos trianoni diktátum centenáriumán múlhatatlan veszteséggérzettel mondjuk: az elmúlt száz év számunkra rémálommal kezdődött. Nem sorolom a közismert okokat, tényeket és következményeket, nem idézem veszteségeink tragikus sarokszámait, hanem személyes vallomást osztok meg önökkel, mivel a történelem nemcsak a hivatalos krónikákba kerülő adatok halmazát és azok értelmezését jelenti, hanem az egyének, a családok és a közösségek közvetlen tapasztalatait is.

¹ A Budapesti Unitárius Egyházközség templomában a 2020. június 4-i emlék-istentiszteleten elhangzott beszéd bővített változata.

A fővárosunktól 700 kilométernyire keletre, az udvarhelyszéki Homoródomáson nevelkedtem a nacionálkommunista diktatúra utolsó másfél évtizedében. Gyermekkorom meghatározó élménye volt, amikor áldott emlékű nagyszüleim és kortársaik a trianoni országvesztésről meséltek unokáiknak. Ők tizenéves gyermekeként szenvedték el a legnagyobb magyar sorscsapást, és életük végéig fátyolossá vált a hangjuk, amikor megosztották velünk a nagybetűs fájdalmat. Azt a veszteségérzetet, ami azóta is bizonyos mértékben minden magyar ember szívében él. Meséltek nekünk az évezredes dicsőséges múlttól, majd arról, hogy az I. világháború óta sajnós „Nem úgy van már, mint volt régen, / Nem az a nap süt az égen [...]” a Kárpát-medencei hazánk felett. Azóta a trianoni merénylet nemcsak sérelmezett statisztikai adatként és igazságtalan történelmi sorsfordulóként fáj nekünk, hanem személyes módon. Ezt a fájdalmat nem történelemkönyvekből sajátítottuk el. Akkoriban az iskolában éppen a fordítottját hazudták nekünk annak az igazságnak, amit családi otthonainkban és vallásórákon tanultunk. Ez a fájdalom úgy személyes, hogy benne van minden egyéni és közösségi szenvedés, amit az első világhégestől kezdődően átéltünk. Ennek a fájdalomnak része a háborúkban és fogolytáborokban elhunyt hozzátartozók gyászolása, az árván maradt családtagok szenvedése, a parancsuralmi rendszerek összes rémtette, az 1956. évi magyar forradalom és szabadságharc leverése a következményeivel együtt. A Kárpát-medencében alig van magyar család, amelyet ne érintettek volna személyesen a huszadik század történelmi tragédiái.

Bóka Sándor nevű dédnagyapám fiatal honvédként szenvedett hősi halált magyar hazánkért 1916. november 29-én. Özvegyének és három leánygyermekének küzdelmes sorsa hasonló volt a sokmillió hadiárvatársukéhoz. A nyolcvanévesen elhunyt nagyanyám élete végéig, szinte minden vasárnap a háborús hősök templomi emléktáblája előtt siratta a nyolcéves korában elveszített édesapját. A messzi harcmezők jeltelen sírhantjai az árvák és utódaik lelkében hajtottak éltető gyászvirágokat. Legyen áldott elhunyt hőseink emléke, akik nemzetünkért és hazánkért éltek, haltak!

Veszteségeinkre emlékezve, ma nem a XX. századi golgotás utunkat kívánjuk siratni. Ma lelki és szellemi erőforrásainkat keressük, amelyek segítettek a túlélésben, és hűséges útítársaink maradnak nemzetünk felemelkedésében is. Ha valaki olyan balesetet szenvedett vagy súlyos betegséget vészelt át, amelyben csak az isteni gondviselésen múlt az életben maradása, az a személy valószínűleg nem felejt el a baleset vagy a betegség okát és túlélésének körülményeit sem. Ilyen veszélyhelyzetekből szabadulva a legfontosabb a jó Istennek szóló háladási, az élni akarás megerősítése és az ebben segítő tanulságok levonása.

Egy évszázaddal ezelőtt sírgödröt ástak nekünk. A történelem Ura úgy akarta azonban, hogy ez a nemzetgyilkossági kísérlet ne sikerüljön maradéktalanul, és a tragédia ne váljon végzetessé. Amiként két évezreddel korábban a jézusi eszméket sem tudták sziklasírba zárni, ugyanúgy magyar népünknek is megadatott a túlélés esélye. A nemzeti feltámadás hitéből, rengeteg áldozatvállalásból, hőstettekből, gyermekek felneveléséből és más hétköznapi szolgálatokból csoda született: a megmaradás csodája!

Az elmúlt száz év minden megpróbáltatása közben töretlenül hittük, hogy semmilyen országhatár, államhatalmi elnyomatás és politikai-ideológiai ellenszél nem tépheti darabokra nemzetközösségünket, mert az égi magasságban létező hazánkban újra és újra összeforr az, ami együvé tartozik. Bár óriási veszteségekkel, de mindmáig megmaradtak az elszakított országrészekben élő magyar nemzeti közösségeink. A megcsonkított maradék államunk többször is fejlődésnek indult, és ma is elkötelezetten igyekszik betölteni a gondoskodó anyaország szerepét. Erdélyben élő egyik állampolgáraként ezúton is köszönetet nyilvánítok ezért!

Történelmi titok vagy isteni gondviselés a megmaradásunk? A válasz legyen mindenkinek hite vagy világnézeti felfogása szerint, de mindenképp örvendjünk annak, hogy túlélésünk immár évszázados valóság. Köszönet ezért minden áldozatvállaló magyar embernek, ugyanakkor illesse tisztelet azokat a más nemzetű személyeket és közösségeket, akik elnyomatásunk helyett a békés együttműködés útját választották! Ők azok, akik velünk együtt tudták, illetve tudják ma is, hogy a legyőzöttek megalázása – igazságtalan és méltánytalan diktátumokkal – nem szolgálja a népek megbékélését. Felbecsülhetetlenül káros következményekkel járt, hogy a trianoni döntéshozók számára nem szolgáltak tanulsággul a történelem legfontosabb leckéi, miszerint a megalázó diktátumok jövőbeli fegyveres elégtételek alapjait vetik meg, újabb veszteségeket okoznak emberéletekben és megghiúsítják a társadalmak békés fejlődését.

Trianoni gyászunk feldolgozása rendjén nem lehet és nem szabad megkezdni a mellettünk élő nemzetekkel való kapcsolataink új alapokra helyezését. Ez kölcsönös tiszteletet és egyenrangúságot feltételez. Életszerű, hogy a sorsfordító történelmi eseményekhez a nemzetek tudatában másfajta előjelek társulnak. Fontos azonban, hogy az évszázados történelmi sérelmekből ne származzon további viszálykodás és bosszúvágy. Akiknek fáj Trianon, azoktól többé ne kérjük számon nemzeti fájdalmunkat, és az egykori legyőzöttek utódaitól ne várják el a gyász ünneplését, mert az természetellenes. Másfelől: bánjunk csínján mi is a túlzott előítéleteinkkel, mert a történelemben nincsenek abszolút jó, illetve gonosz nemzetek, és nem létezik közösségi bűnösség. Múltbeli sérelmeink okán ne

szidalmazzuk feleslegesen az egykori nyertesek mai utódait. „A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés” – vallom és remélem József Attilával, tudva azt is, hogy mindenféle megbékéléshez egyenrangú felek őszinte és méltányos viszonyulása szükséges. E téren még sok tennivalónk lesz kölcsönösen, főleg akkor, ha egyesek ősellenségként kezelnek minket, néha gúnyt űznek nemzeti jelképeinkből, tervszerűen elősegítik veszélyeztetett nemzetrészeink sorvadását, a közösségi önrendelkezés jogát eleve elutasítják és a társnemzeti jogállásról hallani sem akarnak. Ha száz év teltével úgy éreznénk, hogy már elégünk van az egyoldalú megbékélési szándékunk hangoztatásából, és kezd elfáradni a kinyújtott békejobbunk, akkor is maradjunk állhatatosak, és ne lankadjon a tisztességes együttműködési szándékunk. Meglátjuk, hogy eljön az az idő – már ebben a században –, amikor Magyarországnak sok szövetségese lesz világszerte és a magyar népnek több udvarlója akad a Kárpát-medencében, mint valaha. S ha majd bármikor fejünkbe szállna a dicsőség, legyünk alázatosak, mert így a gondviselő Isten marad a legfőbb szövetségésünk, és ha ő velünk, kicsoda lehet ellenünk!

A következőkben arról szeretnék megfogalmazni néhány gondolatot, hogy miként kellene megélnünk magyarságunkat a XXI. században. Nem politikai eszközökről beszélek, bár azok is lényegesek, hanem olyan gyakorlati szempontoknak adok hangot, amelyeket egyéni és közösségi életünkben saját akaratunkkal és természetesen a jó Isten segítségével megvalósíthatunk. A saját hozzáállás fontosságát azért hangsúlyozom, mert rossz szokásként a kudarcok miatt gyakran másokat és külső körülményeket hibáztatunk, olyankor is, amikor a felelősség többnyire minket terhel. A sikeres megoldások kulcsa először a mi fejünkben kéne jó irányba mozduljon, de hogyan? Ebbéli segítségül forduljunk az égiekhez, mert egészséges vallásosságunkban eligazítást és erőforrásokat találunk. Hallottuk ma is az örökérvényű bibliai biztatást: „De mi nem a meghátrálás emberei vagyunk, hogy elveszünk, hanem a hitéi, hogy életet nyerjünk.”

A vallásos lelkigondozásban szoktuk emlegetni a személyes gyász feldolgozása során, hogy a hit és az idő múlása nem feledtetik velünk a tragikus eseményt, hanem megtanítanak együtt élni a fájdalommal. Ennek mintájára: a Trianon utáni „Nem, nem, soha!” létértelmezésünk szükségszerűen kiegészült a kötelező igenekkel és a lehetőségek szerinti cselekvésekkel. Az 1920-as években nem sikerült volna talpra állnunk és megkezdenünk a felemelkedést pusztán siránkozással és nosztalgizással, várva a sült galambokat, hogy készen visszaállítsák a „legyen úgy, mint régen” volt állapotokat. Önvédelemből és nemzeti érdekeink szolgálatában ezután is mindent meg kell tennünk a lehetőségek határáig elmenően.

Szemléletváltás szükséges nemzettudatunk káros hatású tartozékainak levedléséhez is. Az érthetőség kedvéért példát mondok: mérsékelnünk kellene a felesleges önsajnálatast, a nemzeti mélabúságot, a „sírva vigad a magyar” életérzést és az ebből fakadó önpusztító gyakorlatokat. A depresszióra és öngyilkosságra való hajlam sajnos egyik fő jellemzőnké vált, pedig nyilvánvaló, hogy a borúlátó életszemlélet és a kicsinyhitűség nem megfelelő lelki alap a megerősítéshez. Üdvös lenne, ha a magyarnak lenni hivatás a továbbiakban nemcsak kilátástalan, bús küzdelmet jelentene számunkra, mint eddig, hanem egyre több sikerélmény és derűlátás vegyülne jövőképünkbe.

Összetartozásunk és nemzetszolgálatunk lelki alapjait gazdagítja az is, ha nemes hagyományainkat és mindenkori értékeinket kellőképpen megbecsüljük. Nemzeti örökségünk ismerete és gyarapítása nélkül közösségi életünk útja lejtőre kerül. Múltunkat nem lehet kiszakítani lelkünkéből és génjeinkből, de az csak akkor lesz gazdagítóan a miénk, ha megértjük értékeinket és hozzáadunk azokhoz.

Hadd említsem kiemelkedő példaként azt, hogy tavalyelőtt rangos ünnepekkel emlékeztünk meg a 450 éves tordai örökségre, ráadásul az anyaország parlamentje emléktörvénnyel méltatta az Erdélyi Országgyűlés 1568. évi vallásügyi jogalkotását, amivel a világon először, addig sehol nem ismert mértékben foglalta törvénybe a vallásszabadságot. Illesse köszönet és elismerés ezúton is az Országgyűlést ezért az emléktörvényért, akárcsak azokat, akik a vallási türelem és a felekezeti közötti együttműködés életvitelszerű gyakorlásával folyamatosan hozzájárulnak e páratlan örökség ápolásához!

Napjainkban fölöttébb indokolt egyházaink, társadalmi szervezeteink, polgári és államigazgatási intézményeink áldásos együttműködése. Közelebről a járvány idején kifejtett közös erőfeszítésekre utalok, de megemlítem azokat a másfajta nemzetközi kihívásokat is, amelyekkel nemzetünk egészének kell megküzdenie. A közelmúltban új keletű civilizációs veszélyek, értékgyilkos és keresztényellenes törekvések erősödtek fel világszerte. Még nem látszik tisztán, hogy ezek milyen mértékben találnak fogást rajtunk, ezért résen kell lennünk. Bármilyen veszéllyel eredményesebben szembesülünk, ha bízunk egymásban, és erről nemcsak papolunk, hanem tényleges segítséget nyújtunk a rászoruló embertársainknak és közösségeinknek, amelyeket a szociális problémák mellett a létszámbeli apadás, illetve a többségbe történő beolvadás is veszélyeztet esetenként.

Amiként Jakab apostol szerint a hit halott jó cselekedetek nélkül, azonképpen a magyarságunk is annyit ér, amennyit a közösségeink szolgálatában élünk meg belőle. Ha igazán szeretjük nemzetünket, akkor azonosságtudatunk ne csak üresjáratú szövegekben nyilvánuljon meg, hanem mindennapi munkánk ered-

ményeiben és alkotó életünk által. A történelmi idő súlya alatt majd úgyis kiderül, hogy mennyire voltunk hiteles magyar emberek.

A felelős nemzetszeretetből nem csupán lelki összetartozás születik, hanem cselekvő szolidaritás. Ez gyakorlatilag azt jelenti: ha például Délvidéken magyarokat vernek, ha Kárpátaljáról magyar férfiakat kényszerítenek a kelet-ukrajnai harcterekre, ha erdélyi temetőekben hőseink sírhelyeit meggyalázzák, vagy néha még az anyaországban is durván megszólják a nemzeti elkötelezettséget, akkor ne tűrjük mindezt szó nélkül. A veszélybe került és megalázott sorstársaink iránti együttérzésünk ismételtesse meg velünk erőlesen Zrínyi Miklós tiltakozó szavait: „Ne bántsd a magyart!”

Kedves testvéreim! Beszédemet személyes vallomással kezdtem, s egy mássikkal érek a végére. Unitáriusságommal együtt életem legnagyobb lehetőségének tartom, hogy magyarnak születtem és annak neveltek. Magyarságom egyszerre áldás, büszkeség és mindennapi közösségszolgálat. Kívánom, hogy mindenki átélje ezt a fenséges érzést, és együtt valljuk világszerte, hogy magyarnak lenni jó! Jó bizony magyarnak lenni, amikor dicsőséges múltunkra emlékezünk, amikor kiváló művészeink és tudósaink öregbítik hírnevünket, amikor tehetséges fiataljaink reménykeltően bizonyítanak bármilyen szakterületen; jó magyarnak lenni akkor is, amikor sportolóinknak és nemzeti válogatottunknak szurkolunk, amikor világversenyeket nyerünk általuk. Mindezzel együtt azt szeretném, ha nemzeti szolidaritásunk annyira hatékonyan működne, hogy ne legyen megalázó magyarnak lenni akkor sem, amikor dél-erdélyi iskolafolyosókon hazátlannak szidalmaznak a többségi diákok és tanárok, amikor munkahelyeken hátrányt szenvedünk emiatt, vagy amikor őseink ázsiai származás-helyére kívánnak vissza mindnyájunkat szülőföldünkről.

Végezetül azt kívánom: amíg élünk és erőnk lesz hozzá, tegyünk meg minden lehetséges jót nemzetünkért, válasszuk mindig a hitet, mintsem a meghátrálást. A második trianoni évszázad kapujában nincs más választásunk: csak előre menekülhetünk, hitünk és összetartozásunk erejével. A gondviselő Atyánk adjon számunkra jókedvet, bőséget ehhez az úthoz a következő évezredekre. Süssön fényesen a régi napunk Kárpát-medencei honunk felett, hogy történelmi szenvedéseinkből érleljen reményt, szolidaritást és alkotóerőt magyarságunk szolgálatához. Ennek jegyében beszédemet 1848–49-es történelmi dalokból vett idézetekkel zárom: „Adjon Isten békességet, ezer áldást, reménységet, minden jót. Legyen úgy, mint régen volt!” „Éljen a nemzet, éljen a hon!” Ámen.

Test és lélek²

„Mert akik test szerint élnek, a test dolgaira törekszenek, akik pedig Lélek szerint, a Lélek dolgaira.

A test törekvése halál, a Lélek törekvése pedig élet és békesség,

minthogy a test törekvése ellenségeskedés Istennel, mert Isten törvényének nem engedelmeskedik, és nem is tud engedelmeskedni.

Akik pedig test szerint élnek, nem lehetnek kedvesek Isten előtt.

Ti azonban nem test szerint éltek, hanem Lélek szerint, ha Isten Lelke lakik bennetek. De akiben nincs Krisztus Lelke, az nem az övé.” (Róm 8,5–9)

Az első két igeverset kivételesen hallgassuk meg a régi, Károli-féle Bibliából is, és az ige hirdetés végére ki fog derülni, hogy miért.

„Mert a test szerint valók a test dolgaira gondolnak” – és nem törekszenek, ahogy az újabb fordítás mondja –, „a Lélek szerint valók pedig a Lélek dolgaira. Mert a testnek gondolata” – és nem törekvése, ahogy ezt az új fordításban olvasuk – „halál, a Lélek gondolata pedig élet és békesség.”

De mégis mi a baj a testtel? Nagyon csúnya dolgokat mond az ige a testről: a test gondolata vagy törekvése halál, a test gondolata vagy törekvése ellenségeskedés Istennel, a test nem akar és nem is tud engedelmeskedni Isten törvényének. És a legfurcsább: akik testben élnek, nem lehetnek kedvesek Isten előtt. De hát nem Isten alkotta a testet, és ezt az egész látható, érzékelhető, tapintható világot? Nem maga Isten mondta azt, hogy mindaz, amit teremtett, a test, a világ is jó, mi több: igen jó? Mitől lenne annyira gonosz a test?

Sok régi filozófus gondolta úgy, hogy minden bajunk és nyomorúságunk abból származik, hogy testben élünk. A test börtön, s a lélek ennek a börtönnek a

¹ dr. Ledán Munteán István érköbölküti református lelképásztor

² Elhangzott 2020. május 31-én Érköbölkúton.

foglya. A test szelídhíthetetlen fenevad, de legalábbis – ahogy Szent Ferenc mondta – számár testvér. Mintha egy életre össze lennénk kötve egy rafinált ellenséggel: se nélküle nem tudunk élni, se vele. Még Jézus is mond ilyet: a lélek kész, de a test erőtlen, tehetetlen, ahogy régebben mondták: gyarló. Micsoda nyomorúság, igaz? Micsoda nyomorúság lenne, ha így lenne!

A test azonban nem gonoszabb a léleknél, és a lélek nem jobb és nemesebb a testnél. Amikor mondjuk önző vagyok, akkor a testem vagy a lelkem önző? Nem lehet az embert valamilyen éles késsel kettészelni testre és lélekre. Néha még azt sem tudom megmondani, hogy amikor a szívem, a fejem vagy a gyomrom fáj, az valami szervi baj, vagy azért fáj a szívem, fejem, gyomrom, mert valami nyugtalanít. Meg tudná azt valaki mondani, hogy egy kiadós úszás a tengerben a testnek vagy a léleknek tesz jót? A testnek, mondanánk. Ám ha a testnek tesz jót, miért érzek békességet és olyan könnyűséget, mintha testem se lenne? Meg tudná azt valaki mondani, hogy egy szép film a testnek vagy a léleknek tesz jót? A léleknek, mondanánk. De ha a léleknek tesz jót, miért érzem azt, hogy egy-egy jelenetre összeszorul a torkom vagy könnyek gyűlnek a szemembe?

Pál apostol, ahogy más szentírók is az Újszövetségben, néha különös és furcsa nyelven beszél. Amúgy persze görögül, ami önmagában is nehézség, mert le kell fordítani, és a fordítás sokszor ferdtítés. Sokszor szinte lehetetlen egyik nyelvről egy másikra fordítani valamit. Hogy fordítsunk akkor, amikor valaki testről beszél, de nem a testre gondol? Nehéz, de valahogyan rá kell hangolódnunk arra a különös nyelvre, amit Pál beszél, valahogy meg kell szoknunk ezt a nyelvet, mert különben olyasmiket fogunk gondolni, hogy a szegény lélek a test börtönének a foglya, vagy elkezdjük sanyargatni a testünket arra gondolva, hogy a test a hibás azért, hogy irigyek, önzők vagy akár anyagiasak vagyunk.

Amikor Pál a testről, test szerint vagy testben élőkről beszél, magára az emberre gondol, az emberre, aki a világban él: tesz-vesz, töpreng, gondolkodik, érez; és amikor a lélekről beszél – amit nagybetűvel írt volna, ha akkortájt különbséget tettek volna nagy és kisbetű között – Istenre gondol, aki távoli és mégis jelen van a világban. *Benne élünk, mozgunk és vagyunk.* És ez az Isten, aki jelen van a világban, azt akarja, hogy éljünk és békességünk legyen. Miért, az ember, aki tesz-vesz, érez, töpreng és gondolkodik, nem ezt akarja? Nem élni akar? Nem békességet akar? Nem azt akarja, hogy rendben legyenek a dolgok a világban is, és a saját életében is? Nem azt akarja, hogy minden *igen jó* legyen? Dehogynem! És mégis szinte folyamatosan az élet ellen, a békesség ellen dolgozik. Hogy lehet ez?

Képzeljünk el egy embert, aki az arcának mindig csak az egyik felét mossa meg, csak arcának egyik felén borotválkozik, csak az egyik felét sminkeli, csak az

egyik kezéről vagy lábáról vágja le a körmöket, és ráadásul nem is tudja, hogy félmunkát végez. Azt gondolja, hogy teljesen rendben van a külseje. Az ember – hogy úgy mondjam – a világnak csak az egyik felére figyel. Sok mindent látunk a világban, és sok minden látunk a világból. Még a rendet, a világot mozgató erőket is fel tudjuk fedezni. De Istent nem látjuk. Pedig Isten jelen van a világban. A kietlen és pusztaság föld, a mélység fölött Isten Lelke lebeg – olvassuk a Szentírás első mondatában. Aztán újra és újra elhangzik az, hogy legyen. Legyen világosság, tenger, szárazföld, állatok, ember – és mi csak ezeket, vagyis a világnak csak az egyik arcát, egyik felét látjuk. Istent – pedig jelen van ő a világban – nem lehet kikutatni, felfedezni, felkeresni. Isten nem látható, soha senki nem látta.

És ez nagy baj. Mert akkor az ember csak azzal foglalkozik, amit lát, azzal, ami látszik. Találjunk ki valamilyen jó politikai rendszert, amiben a politikus nem tud elkanászosodni, számoljuk fel a szegénységet, tegyük rendbe az egészségügyet, a tanügyet – több kórházat és iskolát, kevesebb templomot! – és akkor békességünk lesz. Akkor jobb lesz az élet. De nem lesz jobb. Továbbra sem érezzük jól magunkat a bőrünkben, továbbra is szorongani fogunk, továbbra sem lesz jó hely a világ. Mert a világnak csak az egyik felét, egyik arcát látjuk. Ezért tud annyira kietlen és sötét lenni. Nem látjuk a világ mögött, a világ fölött, nem látjuk a világban Isten lelkét. És nem is láthatjuk. De hát akkor mit lehet tenni? Mikor látom az eget, kezed alkotását – mondja a zsoltárszerző – a holdat és a csillagokat, akkor igazából téged, a Teremtőt látlak. De ezt csak a hitre jutott ember mondhatja így. A hitre (még) nem jutott ember, akármennyit nézi az eget, a holdat, a csillagokat, abból nem fog rájönni arra, hogy Isten jelen van a világban; hogy a világ több mint fa, fű, virág, élők és élettelenek összessége. Sőt, arra fog inkább következtetni, hogy a világban a láthatókon és tapinthatókon kívül semmi nincs. De hát akkor hogyan lehet eljutni oda, hogy lássam azt is, ami nem látszik a világból, ha egyszer mindenütt csak testet láthatok? Mekkora nyomorúság ez! Ó, én nyomorult ember, kicsoda szabadít meg engem e halálra ítélt testből?

Hát... itt van nekünk – mondhatnánk – Isten törvénye, meg van szépen írva, fehéren a fekete, be kell tartani, és akkor minden rendben lesz. Csakhogy van nekünk ezzel egy kis problémánk. Az ige ezt így mondja: a test, vagyis a bűnös ember ellenségének érzi Istent, törvényét nem tudja és nem is akarja betartani. Képzeli el, hogy padlásunkon lomtalanítás közben találunk egy gyönyörű lámpát. Kissé poros ugyan, de még így is látszik rajta, hogy mestermunka. Ilyen lámpát ma már nem kaphatni az üzletben. Levisszük, megtakarítjuk, és arra gondolunk, hogy felszereljük a nappalinkban. Ha esetleg fel is akasztanánk a mennyezeti kampóra, hiába kattintgatnánk a villanykapcsolót, a lámpa nem

gyulladna fel. Egész egyszerűen azért, mert az egy gázlámpa, az elektromosság előtti korból, és egészen másként működik. Csatlakoztatni sem lehetne egyébként az elektromos hálózathoz, de ha mégis, abból nagy baj lenne.³ Nos, a törvénnyel az a baj, hogy vagyok én... és valahonnan kívülről, kőtáblákról, papírról, szószékről rám förmed a törvény, hogy ezt, azt vagy amazt ne tegyem. Eszembe se jusson. És mindaddig, amíg valahonnan kívülről szól rám, addig ellenségnek érzem: valami, valaki bele akar szólni az életembe, meg akarja mondani, hogyan éljek. Ez ellen pedig minden egészséges ember berzenkedik.

Isten törvényének valahogy az én törvényemmé kellene válnia. Valahonnan belülről kellene jönnie annak, hogy nem ölök – szóval sem! –, nem lopok, nem török házasságot. Ahogy belülről és mélyről jön az, hogy most valamire vágyom vagy nem vágyom. Szóval, ha a törvény kívül van, kőtáblán, papíron, szószéken, a társadalomban, akkor kényszer, és akkor én a kikapukat kezdem el keresni: hogyan lehetne úgy be nem tartani, hogy ne érhesse szó a ház elejét. Ha belül van, a szívemben van, akkor az én törvényem, akkor már nem vagyunk külön, én és a törvény, akkor az, hogy nem lopok, nem kötelesség, hanem belső készletés. Olyan mélyről jön, mint amilyen mélyről az érzések jönnek. No igen, de hogy kerül a törvény, ami kívül van, a szívembe? Azt, amit én ellenségnek, kényszernek, külső parancsnak látok, hogy tudnám még csak a szívem közelébe is engedni? Mekkora nyomorúság ez is! Segítene az Isten törvénye abban, hogy az életünk csakugyan élet lehessen, hogy rendben menjenek a dolgok, csak hogy mi nem tudunk és nem is akarunk engedelmeskedni neki. Mert ami kívül van, az ugye nem lehet belül. Ó, én nyomorult ember, kicsoda szabadít meg engem e halálra ítélt testből?

Hát akkor mégis mit lehet tenni? Van ez a helyzet, hogy a test nem rosszabb a léleknél, a lélek sem jobb és nemesebb a testnél, nem lehet az egyiket kijátszani a másik ellen; van ez a mi nyomorúságunk, hogy a világnak csak az egyik felét, egyik arcát látjuk, és akkor csak azzal foglalkozunk; s hogy még cifrább legyen a nyomorúságunk: azt, ami segíteni tudna abban, hogy rendben menjenek a dolgaink, hogy békében legyünk önmagunkkal és másokkal, Isten törvényét ellenségnek érezzük. Csakugyan, mit lehet itt tenni?

Mit tudunk azért tenni, hogy érezzük arcunkon a szél simogatását? Hát... szelet csinálni nem tudunk. Annnyit tudunk tenni, hogy amikor fúj a szél, akkor készen állunk, és kiállunk a szélbe. A szél fúj ahová akar, zúgását hallod – mondja Jézus –, de nem tudod honnan jön és hová megy. Így van mindenki, aki lélek-

³ A hasonlatot Tom Wrightnak köszönöm. Ld. Nicholas Thomas WRIGHT, *Paul for Everyone. Romans, Part One* (London: SPCK, 2004).

től születik. Annyit tehetünk, hogy várunk, vágyakozunk, hogy készen állunk, amikor jön a lélek. Annyit tehetünk, hogy ott vagyunk, jelen vagyunk, amikor jönnek a kettős tüzes nyelvek. Mint a pünkösdi tanítványok vagy a pünkösdi gyülekezet. Csak ennyit tehetünk? Ó, de hát ez nagyon sok! Mert ha az Isten lelke megérint, akkor már nem csupán az egyik felét látom a világnak, a szemmel láthatókat, kézzel foghatókat, látom, érzem a világ fölött, a világban Istent is. Istenben élek, mozgok és vagyok. Ha az Isten lelke megérint, akkor az ő törvénye immár nem külső parancsként förmed rám, hanem belülről késztet. Ezt Pál apostol így mondja: ha Isten lelke lakik bennetek, akkor nem a test, hanem a lélek szerint éltek. Akkor nem a test, hanem – így olvastuk az újabb fordításban – a lélek dolgaira *törekednek*.

És akkor most a végére kiderül, hogy miért olvastuk fel ezt az igeverset a régi, Károli-féle Bibliából is. Mi jut nekünk eszünkbe a törekedésről? A törtetés, nem? Hogy nyomulni, gürcölni, erőlködni, tüsténkedni kell. Pedig nem erről van szó. Akiket megérint Isten lelke, akikben Isten lelke lakik, azok egyszerűen úgy éreznek, gondolkodnak, és úgy élnek, hogy abban Isten kedvét leli. Ha Isten megérint, megy ez magától, minden erőlködés, izmozás nélkül. Mert az a *magától*, tudjuk, a kegyelem. Ez a *magától* a lélek munkája.

Egy családi dráma: Izmael és Hágár¹

Lectio: „Száráj, Abrám felesége nem szült Abrámnak gyermekeket. De volt Szárájnak egy egyiptomi szolgálóleánya, akinek Hágár volt a neve.

Száráj ezt mondta Abrámnak: Íme, az ÚR bezárta méhemet, és így nem szülhetek. Menj hát be a szolgálóleányomhoz: talán az ő révén lesz fiam! És hallgatott Abrám Száráj szavára.

Akkor Száráj, Abrám felesége fogta szolgálóleányát, az egyiptomi Hágárt, és férjéhez, Abrámhoz adta feleségül; Abrám akkor már tíz éve Kánaán földjén lakott.

Abrám bement Hágárhoz, az pedig teherbe esett. Amikor látta, hogy terhes, úrnőjének nem volt többé becsülete előtte.

Ezért Száráj ezt mondta Abrámnak: Miattad ért engem sérelem! Magam adtam öledbe a szolgálóleányomat, de látja, hogy teherbe esett, és nincs előtte becsületem. Ítéljen ügyünkben az ÚR!

Abrám így felelt Szárájnak: Hiszen a te szolgálóleányod, a te kezében van: csinálj vele, amit jónak láatsz! Ettől fogva olyan rosszul bánt vele Száráj, hogy az elfutott tőle.

Az ÚR angyala rátalált egy forrásnál a pusztában, annál a forrásnál, amely a Súrba vezető út mentén van, és ezt mondta: Hágár, Száráj szolgálóleánya! Honnan jössz, és hová mégy? Ő így felelt: Úrnöm elől, Száráj elől futok.

¹ A prédikációhoz felhasználtam Elie WIESEL (*Bölcsék és történeteik*, ford. KOVÁCS Lajos [Budapest: Partvonal, 2007].) néhány meglátását. Elhangzott 2020. június 28-án Érköbölkúton.

Azt mondta neki az ÚR angyala: Térj vissza úrnódhöz, és alázkodj meg előtte!

Ezt is mondta neki az ÚR angyala: Nagyon megsokasítom a te utódaidat, annyira, hogy meg sem lehet őket számolni.

Majd ezt mondta neki az ÚR angyala: Íme, teherbe estél, és fiút fogsz szülni. Nevezd Izmaelnek, mert hallott az ÚR nyomorúságodról.

Szilaj ember lesz ő, akár egy vadszamar. Kezet emel mindenkire, de őrá is mindenki; nem törődik testvéreivel, úgy választ táborhelyet magának.

Azután Hágár így nevezte az URat, aki szólt hozzá: Te vagy a látás Istene. Mert ezt mondta: Én is láthattam itt, aki engem látott.

Ezért nevezik azt a kutat Lahajrói-kútnak. Ott van most is Kádés és Bered között.

Ezután fiút szült Hágár Abrámnak. Abrám Izmaelnek nevezte a fiát, akit Hágár szült.

Abrám nyolcvanhat esztendő volt, amikor Hágár Izmael szülte Abrámnak.” (1Móz 16,1–16)

Textus: „Amikor Sára nevetni látta az egyiptomi Hágár fiát, akit Hágár szült Ábrahámnak,

ezt mondta Ábrahámnak: Kergesd el ezt a szolgálóleányt és a fiát, mert nem örökölhet együtt egy szolgálóleány fia az én fiammal, Izsákkal!

Ez a beszéd Ábrahámnak igen rosszul esett, a fia miatt.

De Isten ezt mondta Ábrahámnak: Ne bánkódj a fiú és a szolgálóleányod miatt! Bármit mond neked Sára, hallgass a szavára, mert Izsákot fogják a te utódodnak nevezni.

De a szolgálóleány fiából is népet támasztok, mert ő is tőled származik.

Ábrahám fölkelt reggel, fogott egy kenyeret meg egy tömlő vizet, és odaadta Hágárnak. Föltette azt az asszony vállára, és elküldte őt a gyermekkel együtt. Így ment el, és bolyongott Beérseba pusztájában.

*Amikor kifogyott a víz a tömlőből, letette a gyermekeket az egyik bokor alá,
maga pedig elment, leült vele szemben egy nyíllövésnyi távolságban, és ezt mondta: Ne lássam, amikor meghal a gyermek! Ott ült vele szemben, és hangosan sírt.
De Isten meghallotta a fiú hangját, Isten angyala pedig kiáltott a mennyből Hágárnak, és így szólt hozzá: Mi van veled, Hágár? Ne félj, mert meghallotta Isten a fiú hangját onnan, ahol fekszik!
Kelj föl, vedd fel a fiút, és fogd kézen, mert nagy népet támasztok belőle!
És megnyitotta Isten az asszony szemét, úgyhogy meglátott egy forrást. Odament, megtöltötte a tömlőt vízzel, és megvitatta a fiút.
Isten pedig vele volt a fiúval, és az felnövekedett. A pusztában lakott, és íjász lett.
Párán pusztájában lakott, anyja pedig Egyiptom földjéről szerzett neki feleséget.” (1Móz 21,9–21)*

Ha én most azt kérdezném, hogy ebben a történetben ki nyerte el elsöre a rokonszenvedésünket, ki iránt érzünk részvétet, a legtöbben valószínűleg azt mondanánk: Hágárral, és főként Izmaellel rokonszenvezünk. Ábrahámot (aki az első történet idején még Abrám) és Sárát (aki akkor még Száraj) tiszteljük és becsüljük. Ábrahám három nép ősatya. A zsidóké, az araboké és lelki értelemben a miénk, a keresztényeké is. Ő a hit őse és hőse, akire felnézünk, ám szimpátiánk ebben a történetben a Hágáré; és leginkább az Izmaelé.

Szegény Izmael! Még meg sem született, és máris elhangzik róla egy nem túl hízelgő jóvendülés. Máris egy teljes jellemábrázolást adnak róla: szilaj ember, mint egy vadzsamar, kezét emel mindenkire, és rá is mindenki; és nem törődik testvéreivel. Még csak magzat, és máris azt mondják róla, hogy gátlástalan, könyöklő, önző, magányos és magának való ember. De hát hogy lehet egy magzatról, egy még meg sem született emberpalántáról ilyet mondani, aki bármilyen lehet még?! Persze lehet önző, könyöklő és magának való is. De lehet akár nagyon szeretetre méltó, kedves is. Lehet olyan ember, aki mások szempontjaira is odafigyel. Még akármilyen lehet.

De Izmael valóban szilaj, magányos és magának való ember. Miért lett ilyen? Hogyan lesz valakiből gátlástalan, önző, könyöklő ember? Vagy pontosabban fogalmazva meg a kérdést: miért marad az ember önző és gátlástalan? Amikor az

angyal azt mondja a pusztában, hogy Izmael szilaj és önző ember, akkor pontosan azt mondja el, hogy milyen egy csecsemő, milyen egy kisember: önző és magának való. Nincs, és nem is lehet tekintettel arra, hogy másoknak is vannak igényei és érzései. A csecsemő úgy érzékeli, hogy ő a világ közepe, és minden körülötte forog. Persze, nem tudatosan ilyen. De ilyen! A kérdés tehát inkább az, hogy miért marad ilyen az ember? Miért nem képes kinőni ebből a csecsemőkori önzésből?

A történet, ez a családi dráma erre a kérdésre válaszol. Nézzük hát meg, hogy miként viselkednek ebben a drámában a szereplők. Hogyan viselkedik Sára, Ábrahám és Hágár? Miközben közelebről is megismerkedünk a szereplőkkel, választ kapunk arra a kérdésünkre is, hogy miért lett, miért maradt Izmael önző és magának való ember. Nézzük először Sárát.

Azt olvastuk, hogy Sára (akkor még Száraj) feleségül adja szolgálóleányát férjéhez. Ez ma nagyon megbotránkoztatóan hangzik, de abban a korban a törvény és a szokásrend megengedte, hogy a feleség a férjnek rabnőt adhasson ágyasul. Az akkori törvények azt is megengedték, hogy egy férfi, ha házasságából nem született gyermek, másodfeleséget vehessen. De ez a másodfeleség nem lehetett egyenrangú az első feleséggel. Ábrahámnak azonban eszébe sem jut élni ezzel a törvény adta lehetőséggel. Sára jön az ötlettel. Ő talán már belenyugodott abba, hogy nem lehetnek gyermekeik, de látta, hogy Ábrahám nem tud ebbe betörődni. Látta, hogy reménység ellenére, élemedett korában is reménykedik még. És Sára szerette a férjét. Odafigyelt az igényeire. Ő csak jót akart, de attól kezdve mégis minden rosszra fordult.

Hágár, a szolgálóleány teherbe esik, és Sára úgy érzi, hogy nincs többé becsülete Hágár előtt. Úgy érzi, hogy Hágár pimasz lett, gőgös és tiszteletlen. De csakugyan pimasz lett? Tényleg nem tisztelte úrnőjét? Nézzük csak, mit mond a pusztában az angyalnak: úrnóm, Száraj elől menekülök. Mondhatta volna egyszerűen azt, hogy: Száraj elől menekülök. De ott a pusztában, megsértve, haragjában is tisztában van azzal, hogy hol a helye Ábrahám családjában. Persze, a várandós Hágár büszke. Hát hogy is ne lenne az? Minden várandós nő, aki akarja a magzatot, büszke. Nem is jó szó ez, hogy büszke: minden várandós nő, aki akarja a magzatot, sugárzik. Aztán a terhes nőknek, tudjuk, különös vágyaik, szeszélyeik, hangulataik vannak. Ezt mindenki tudja, kivéve Sárát. De honnan is tudhatná? Ő azt a sugárzást, amit Hágár arcán lát, fennhéjázásnak látja. Szegény Sára! Egészen összezavarodik. Szenved, és nem tud mást tenni: szenvedést okoz másoknak is. A férjének is.

– Miattad ért – mondja Ábrahámnak – ez a sérelem! Te nem tudtál belenyugodni abba, hogy nem lehet gyermekünk. Te nem látod, vagy nem akarod látni,

hogy milyen tiszteletlen velem ez a szolgálóleány! Nem lépsz közbe, nem állsz ki értem, nem állsz mellém!

De a családi dráma végül megoldódni látszik. Hágár visszamegy Ábrahám családjába, és aztán már nem hallunk családi perpatvarokról. Mindaddig, amíg meg nem születik Izsák, Sára gyermeke. És akkor már nem Hágár lesz a probléma, hanem Izmael. Sára látja nevetni Izmaelt, és azt mondja Ábrahámnak, hogy kergesse el Hágárt gyermekével együtt. Miért hozta ki Sárát ez a nevetés a sodrából? Ez nagyon furcsa! Talán az történhetett, hogy Sára gyakran látta együtt játszani Izmaelt Izsákkal. Látta, hogy jól kijönnek egymással. Túl jól is – gondolja Sára. Hát már ez is baj? És ha Izmael nem játszott volna az öccsével? Hát akkor az lett volna baj: akkor büszke, fennhéjázó, olyan, mint az anyja. Mintha csak azt venné zokon Sára, hogy Izmael is, és korábban Hágár is teljesen normálisan, természetesen viselkednek. Mintha úgy gondolná, hogy Hágárnak nincs joga úgy viselkedni, mint egy várandós nőnek, és Izmaelnek sincs joga úgy viselkedni, mint egy testvérnek. És persze a végén csak kibújik a szög a zsákból: nem örökölhet Izmael Izsákkal együtt. Hát végül ennek az egésznek a háttérében az örökség, a vagyon, az anyagiak állnak? Sára, lelki ősanyánk anyagias lenne? Ezért volna ez az egész családi dráma? Ne tudná Sára, hogy az, amit Ábrahámtól kér, az valami nagyon kegyetlen és ocsmány dolog? Tudja, és valószínűleg őt is bántja ez az egész helyzet, lelke mélyén röstelli is, de nem tud mást tenni. És persze, mi most nem felette ítélkezünk. Egy ilyen helyzetet kezelni, feldolgozni, amiben ők Ábrahámmal, majd Hágárral és Izmaellel kerültek, kinkeserves lehetett. És mégis: gondoljunk bele, hogy milyen lehetett Izmaelnek ilyen légkörben felnőni? És aztán kiskamaszként kitagadva lenni? Hát ez azért maradandó nyomot hagy egy ember jellemén.

Most pedig nézzük Ábrahámot. Szegény Ábrahám két prés közé szorult. Az egyik oldalon ott a felesége, akit szeret, talán túlságosan is, akinek törvény adta jogai vannak, a másik oldalon ott van Hágár, a szolgálóleány, aki gyermekét hordozza. Kinek adjon igazat? Kit védjen? Kinek a pártján álljon? Ábrahám bedobja a gyepelőt. Azt mondja a feleségének:

– A te szolgálólányod, tégy úgy, ahogy jónak látod.

Hogyan? Hát nem gyermekének, a régóta vártnak az anyja Hágár? Igen, Ábrahám megbukik mint családfő, mint férfi és mint leendő apa. A kor törvényei szerint ha az apa még életében gyermekeivé fogadta a másodfeleségtől született gyermekeit, azok egy sorba kerültek az első feleségtől született gyermekekkel, és ugyanúgy örököltek is. Ábrahám pedig nem fogadta gyermekévé Izmaelt. Legalábbis nem jogilag. Izmael mindig a szolgáló fia. Csak az ige, vagyis csak Isten nevezi gyermeknek és fiúnak. Egyébként mindig csak a szolgáló fia. Ábrahám-

nak rosszul esik, hogy el kell kergetnie Hágárt és a fiát, mégis megteszi. Pedig tudja, hogy milyen menekültnek lenni. Tudja, hogy milyen vándornak lenni. Tudja, hogy milyen idegenben élni. Hiszen ő is eljött otthonról, kiszakadt a családjából. És mégis menekültté teszi a fiát, anyjával együtt. Igen, a fiának tartja Izmaelt, bántja is, hogy el kell küldenie. De fiává és örökösévé mégse fogadja. Izmael a szolgálólány fia maradt. Csoda-e, ha magányos, önző, szilaj ember lett belőle, olyan, aki mindenkiben ellenséget lát? Gondoljunk csak bele: milyen mérgező egy gyermek, egy kiskamasz lelkének, ha azt látja, hogy szülei különbséget tesznek közte és a testvére(i) között, ha az apja (vagy az anyja) megbukik mint apa (vagy anyja): nem vállalja, eltaszítja magától?

Végül nézzük Hágárt. Azt olvastuk, hogy Sára olyan rosszul bánt vele, hogy Hágár elmenekült. A pusztába, a biztos halálba. Hát nem gondolt a magzatára? Egy várandós anya persze nem így viselkedik, de amit Hágár tesz, mégiscsak hősi. Együttérzünk vele, meg is értjük ezt a büszke, kiutált fiatalasszonyt, aki nem tudja, és nem is akarja már elviselni az állandó szekálást. Hágár vérig van sértve, meg van bántva, össze van zavarodva. Figyeljük csak meg, hogy mit válaszol az anyagnak, aki azt kérdezi: honnan jön és hová megy. Válaszol arra, hogy honnan jön, de arra nem, hogy hová megy. Mert azt nem tudja. Hát tudhatja azt a menekült, hogy hová megy? Tudhatják azóta is a menekültek? Csak el a lehetetlen helyzetekből, otthonról, ami nem otthon többé!

Aztán, miután Ábrahám elküldte őket otthonról, azt olvassuk, hogy leteszi a gyermeket egy bokor alá, ő maga pedig tovább megy egy nyíllövésnyi távolságra, hogy ne kelljen látnia a gyermek haláltusáját. Ezt is megértjük. Egy anyának elviselhetetlen fájdalom szenvedni látni a gyermekét. És mégis: arra nem gondol Hágár, hogy mit szeretne a szomjhalállal küszködő gyermeke? Hogy nem egyedül akar szenvedni egy bokor alatt? Hogy éppen ilyen helyzetben lenne szüksége arra, hogy ölbe vegye az anyja? Hogy mellette legyen a végsőkig, akármennyire is kínkeserves ez? Igaz, Hágár nem megy túl messzire, csupán egy nyíllövésnyi távolságra, de mégis elég messze ahhoz, hogy ne hallja fia nyöszörgését, és a fiú se hallja anyja hangos sírását. Gondoljunk csak bele, lehet-e más, mint magányos és önző az, akinek ilyen emlék vésődik be érzékeny kamaszlelkébe?

– Szomjhalállal küszködöm a pusztában, egy bokor tövében, és anyám nincs mellettem. Nem simogat, nem vesz ölbe, nem fogja a kezem.

Újra megkérdem: csoda-e hát, hogy Izmael szilaj ember lett, mindenki ellensége, aki nem törődik testvéreivel? De mi a megoldás? Mit lehet tenni az ellen, hogy fiaink, lányaink, közösségeink tagjai ne legyenek szilaj, önző, maguknak való emberek? Gondolom, mostanra már mindannyian magunkra ismertünk Sára, Ábrahám vagy Hágár alakjában. Esetleg mindhármójukéban. A kérdés te-

hát az, hogy mit tehetünk apákként, anyákként, nagyszülőkként azért, hogy gyermekeink ne legyenek magányosak, önzők, kegyetlenek?

Ábrahám kora hajnalban küldi el Hágárt és Izmaelt. Miért? Hogy Sára ne lássa, mit ad útravalóul (hát nem sokat: egy kenyeret, egy tömlő vizet)? És vajon mit mondott Hágárnak? És főleg Izmaelnek? De kíváncsiak is lennének arra, hogy mik hangzottak el azon a szomorú kora reggelen! És vajon Ábrahám, titokban, soha nem kereste fel őket? Nem gondoskodott róluk? Hágárról többé nem halunk Ábrahám történeteiben. Izmaelről azonban igen. Amikor Ábrahám meghal, Izmael és Izsák együtt temetik el az apjukat. Testvérként állnak apjuk sírja mellett. Mi történt időközben? Vannak zsidó írásmagyarázók, akik úgy gondolják, hogy Ketúrát, akit Ábrahám Sára halála után vett feleségül, valójában Hágár. A szolgálólányból feleség lett, a fiúk, Izmael és Izsák pedig végül együtt nőttek fel. Lehet, hogy így történt, és az is lehet, hogy nem. Ami bizonyos, hogy Ábrahám jóvátette a hibáját, és rendezte kapcsolatát Izmaellel. Másként Izmael és Izsák nem álltak volna egymás mellett Ábrahám sírjánál. Hogy ez pontosan miként történt, nem tudjuk. Erről hallgat a Szentírás; mintha csak azt mondaná, hogy nincsenek kész receptek. Egy fontos dolog van: Istenre kell figyelni. Ahogy Ábrahám is tette. A jól ismert történetben, amikor Isten próbára teszi Ábrahámot, azt mondja:

– Fogd a fiadat, a te egyetlenedet, akit szeretsz, Izsákot, és áldozd fel nekem!

Csak hogy Izsák nem az egyetlen fia volt Ábrahámnak! Ezért néhány zsidó írásmagyarázó arra gondol, hogy Isten valójában ezt mondta:

– Fogd a fiadat, az egyetlened, akit szeretsz, és áldozd fel! Miközben szorongatod a kést, nézz a lelkedbe: milyen érzés. És aztán nézz a fiad szemébe, ne úgy, mint azon a régi reggelen az Izmaelébe, mert akkor kerülted a fiad tekintetét, nézz a szemébe, és érezd, amit a fiad érez. Érezd azt is, amit Izmael érzett azon a reggelen.

És Ábrahám megtanulta a leckét. Nem tudjuk, hogyan – mert erről hallgat a Szentírás –, de jóvátette a hibáját.

Ahogy mondtam, ez azt jelenti, hogy nincsenek kész receptek: Istenre figyelve, Istennek engedelmeskedve, nekünk kell gondolkodnunk azon, hogy miként teremtsünk családjainkban olyan légkört, szeretetből, gyöngédségből, türelmeből, megbocsátásból, hogy gyermekeink ne szilaj, önző, maguknak való, hanem kedves, figyelmes, mások szempontjaira is érzékeny emberek lehessenek. Láthattuk, hogy Ábrahám és Sára sem szentek. Hágár sem angyal. Ábrahám megbukik családfőként, apaként; és mégis, olyan ember ő, aki felül tud emelkedni csődjein, hibáin, erkölcsi kudarcain.

Ábrahám nemcsak a zsidók és az arabok ősatya, hanem lelki értelemben a mi ősatyánk is. Minta és példakép. Legyen hát példakép számunkra abban is, ahogy szembenéz bűneivel, mulasztásaival, és Istenre figyelve, Istennek engedelmeskedve jóváteszi azokat.

KÖNYVSZEMLE

HEVESI Andrea: „Velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak”. A 17. századi unitárius gyülekezeti ének (Budapest: MUEME, 2018), 281 pp.¹

Az erdélyi szentháromság-tagadók egyik leghíresebb egyháztörténésze a 18. században roppant érdekes dologról ír, ami a magyar nyelvű unitárius gyülekezeti éneklést illeti: „[g]yermekkoromban – jegyzi meg egy helyütt – láttam a Dávid Ferenc idejében kiadott első énekeskönyv egy példányát, sőt a kezemben is járt... Ma azonban már annak a kiadásnak egyetlen példányát sem sikerült megtalálnom.”² Sajnos másnak sem, s a fénysugarak a homályban azóta is váratnak magukra,

senki sem tudja, hogy Dávid Ferenc unitárius püspök elhunyt előtt (1579. november 15.) pontosan mikor bocsáthatták ki e könyvet a kolozsvári könyvnyomtató műhelyből, vagy hogy – és inkább ez a kérdés izgat sokakat – létezett-e ilyen könyv egyáltalán.

Nem kevésbé érdekes viszont, hogy hogyan is keletkezik egy ilyen énekeskönyv, legyen az nyomtatott vagy kéziratos. Hiszen egy „újsütetű” felekezet (Dávid Ferenc idejében az unitárius feltétlenül ilyen!) gyülekezeti énekhagyománya nem alakulhat ki egy csapásra! Márpedig amíg nem alakul ki ilyen, a felekezet nem válhat le a korábbi hagyományról, azaz a közös protestáns örökségből kell merítenie. Igen! Ez – elnagyolva egy kissé a dolgot – azt jelenti, hogy az erdélyi magyar unitáriusok olyan énekeket énekeltek, amelyeket ma evangélikusnak vagy reformátusnak neveznénk, majd a dogmatikai szempontból kényes dolgokat – például a Szentháromságra vagy a Krisztus istenségére vonatkozó részeket – törölték belőlük, vagy megváltoztatták bennük. Sem az analóg példák-ból, sem a 17. századi gyülekezetspecifikus/gyülekezethálózat-specifikus hagyományokból nem lehet azonban

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

² KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005) *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1., 797. o.

arra következtetni, hogy mikor kezdtek el unitárius szellemben megtszítani az énekeket, csak az biztos, hogy a kéziratosságba kényszerülés, a dogmatikai megosztottság stb. miatt az egyházi vezetés – a nagy szigorúság ellenére – sokáig nem tudta maradéktalanul kanonizálni saját szövegváltozatait.

Az első olyan kézirat „unitárius” énekeskönyvet, amelyre adataink vannak (még ha közvetettek is), 1581-ben írták össze,³ az első nyomtatott pedig az 1590-es években jelent meg, valószínűleg 1594 körül. Utóbbiról csakis azért tudhatunk, mert az akkori unitárius püspök, Enyedi György egyik prédikációjában buzdította híveit, hogy ne sajnálják erszényüket megnyitni az énekeskönyvet megvásárolandó.⁴ Maga a prédikáció az éneklésről is szól, így benyomásokot szerezhethünk arról, hogyan is zajlott ez a 16. századi unitárius gyülekezetekben. Megtudhatjuk például, hogy az unitáriusok csak nényelven énekeltek (latinul tehát nem vagy alig), hogy énekeiket nem kísérte

zene (nincs tehát templomaikban orgona), vagy hogy csak annak kellett énekelnie, aki akart (nem volt tehát kötelező). Tulajdonképp semmi olyasmivel nem találkozunk, ami különösnek számítana az erdélyi protestantizmusban.⁵ Az sem unitárius sajátosság, hogy a 17. századi nyomtatott unitárius énekeskönyvek szerkezeti felosztása (1. isteni dicséret/himnuszok, 2. psalmusok, 3. ájtatos dicséret/cantiones) azon a páli helyen alapul, amelyet Enyedi is magyaráz („akár psalmus, akár hymnus, akár cantiónak nevezessék”). Bár persze fel lehetne tenni a kérdést, hogy az Enyedi-féle énekeskönyv is ilyen szerkezetű volt-e, ezt azonban sosem fogjuk megtudni, azt viszont legalább lehet sejteni, hogy ez a könyv Sztárai-, Balassi- és Rimay-verseket is tartalmazhatott.⁶

Vannak tehát az unitárius gyülekezeti éneklésnek olyan 16. századi előzményei, forrásai, amelyre Hevesi Andrea kötete építhetett és épített is, de ő alapvetően már a következő századra koncentrált.

Hevesi Andrea jelenleg a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár régi könyves könyvtárosa. Könyve doktori dolgozatából készült, s

³ GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)* (Budapest: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1935), I–II., II/73.

⁴ KANYARÓ Ferencz, „Enyedi György unitárius püspök beszéde. (A hívek lelki életéről és az egyházi énekről).”, *Keresztény Magvető* 35. évf., 1. sz. (1900): 30–40. Vö.: Enyedi György prédikációi 2., sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2007).

⁵ Vö.: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének* (Budapest: Universitas, 2004), *Historia Litteraria* 17., 15–96.

⁶ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123. évf., 2–3. sz. (2017): 227–246., 245–246.

az unitárius egyház fennállásának 450. évfordulója alkalmából megjelentetett, A vallásszabadság éve könyvsorozat legelső és – megjegyzem – nagyon csinos köteteként látott napvilágot. Két részből áll, egyfelől magából a monográfiából, másfelől pedig a fáradságot nem ismerő munka nyomán született CD-mellékletből, amely önmagában is jelentős teljesítmény; itt találja az olvasó azokat a szövegeket, amelyeket a szerző a kötetben eleméz.

Könyve első két fejezetében (II–III.) – fontos kiegészítéseket téve a korábbi szakirodalomhoz – Hevesi felsorolja és ismerteti azokat a nyomtatott és kéziratos forrásokat, amelyeket elemezni és értelmezni fog, illetőleg ugyanitt tipológiát is ad, megkülönböztetve egymástól a gyülekezeti, ima- és a halotti énekeskönyveket. A legelső (tehát a gyülekezeti) az unitáriusok háromszor adták ki a 17. század folyamán, utoljára 1697-ben. Az első két kiadás pontos megjelenési idejét nem ismerjük. Hevesi az első esetben, miután a kérdést a lehető leggondosabb alapossgal körbejárja, filológiai-nyomdászattörténeti adatok alapján feltételezi, hogy 1616-ban látta meg a napvilágot, a második esetben pedig 1630 és 1636 közötti megjelenéssel számol. Az utóbbi nyomtatványt – egy megtévesztő fordítást szemfülesen leleplezve – azzal az énekeskönyvvel azonosítja, amelyet az *Egyháztörténet* másodikként ismertet, viszont nem veti fel a kérdést, hogy így az első éne-

keskönyv, amely a 18. századi szerzőnek gyermekkorában járt a kezében (és amelyet feljebb már említettünk), lehet-e vagy sem az 1616-os kiadás.

Elismerésre méltó az is, ahogy Hevesi az ima-énekes könyvekről ír. E helyütt ugyanis – egy korábbi tanulmányát felhasználva – bemutat egy néhány leveles töredéket (ún. makulaturát), amely több részén olvashatatlán, a nyomtatvány tartalmát alapvetően mégis rekonstruálni képes. Ezután a temetési énekeskönyvekről tudósít minket, majd azokról az unitárius és nem unitárius forrásokról, amelyekkel azért veti össze az 1616 körül megjelent énekeskönyv gyülekezeti énekeinek a szövegét, hogy bemutassa, milyen textuális és paratextuális, apparátusbeli, valamint dogmatikai sajátosságai vannak az utóbbiaknak (IV–VI. fejezet). Nemcsak az eltérések érdeklik azonban, hanem a hasonlóságok is, például, hogy mely források mutatnak nagyobb számú énekegyezést az 1616 körüli énekanyaggal. (Megjegyzendő: nem a teljesség igényével ad áttekintést a 17. századi unitárius kútforokról, csupán azokat ismerteti, amelyeket relevánsnak tart.)

A VII. fejezetben a szerző – fontos filológiai adalékokat feltárva – olyan énekeket mutat be, amelyeket csak szentháromság-tagadó forrásból ismerünk, más protestáns szöveghagyományból nem. Ezeket belső keletkezésű énekeknek nevezi. Ilyenek például Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai vagy a

„lengyel zsolnáfordítások”. Ezek és az ehhez hasonló művek egyértelműen azt jelzik számunkra, hogy az unitáriusok – egyre kevésbé támaszkodva a közös protestáns énekkincsre, mégis kölcsönhatásban maradvával – saját énekekkel bővítették énekeskönyvanyagukat.⁷ Ők fordítják le elsőként magyar nyelvre a teljes pszaltériumot, ezek Bogáti Fazakas és Thordai János nevéhez fűződnek. Két zsolnáfordításuk viszonyának tisztázásakor Hevesi cáfolja Csomasz Tóth Kálmán azon meglátását, amely szerint azért volt szükség arra, hogy az unitáriusok másodszer is elkészítsék a teljes pszaltérium lefordítását, mert Bogáti Fazakas fordítása a legradikálisabb szentháromság-tagadók, a szombatosok használatába került.

Az utolsó fejezetben (VIII.) végül Balassi Bálint azon verseivel foglalkozik Hevesi, amelyek az unitárius énekeskönyvekben hagyományozódtak a legkorábban. Itt talán az a rész lehet leginkább érdemes a figyelmünkre, amelyben a szerző támogatja Pap Balásznak azt a felvetését, miszerint az

⁷ Vö. H. HUBERT Gabriella, „Kánonképzés a gyülekezeti énekköltészetben”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza és mások (Budapest: Gondolat, 2008), 382–393.

Adj már csendességet... kezdetű vers, amelyet sokaknak még ma is Balassi-memoriterként kell bebifláznia, inkább Balassi legfőbb „tanítványának”, Rimay Jánosnak a szerzeménye.⁸

Azt hiszem, ezzel – ha felületesen is – átfutottunk a tematikán, így most már bárki képet alkothat magának arról, miről is szól e könyv. Nyilván vannak érdekesítő és kevésbé izgalmas részei, olyanok, amelyekkel mindenki egyetért, meg néhány olyan is, amellyel nem, de ez mit sem változtat azon, hogy Hevesi elérte azt a célt, amelyet az előszóban kitűzött maga elé, s műve így – elsősorban kollációinak köszönhetően – megkerülhetetlen szakirodalmá vált, nem kis lépést téve annak érdekében, hogy a 16–17. századi unitárius énekkincs lassanként méltó helyére kerüljön.

Szigeti Molnár Dávid⁹

⁸ PAP Balázs, „Az Istenes Énekek margóira” in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: rec.iti, 2010), 335–342.

⁹ SZIGETI MOLNÁR Dávid (1986) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán a Magyar Irodalmi Tanszék tanársegédje. Kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története.

Halottaink

Dimény András (1917–2020)

Dimény András vargyasi nyugalmazott lelkész életének 103. évében Istent és embereket szolgáló lelkét visszaadta Teremtőjének.

1917. október 1-jén született Vargyason. Középiskolai tanulmányait a kolozsvári unitárius főgimnáziumban járta, érettségi vizsgát tett 1937-ben. Teológiai tanulmányait a kolozsvári unitárius teológiai akadémián végezte 1937–1941 között. Teológiai szakvizsgát 1941-ben, lelkészképesítő vizsgát 1942-ben tett. 1943-ban szentelték fel unitárius lelkésznek Kolozsváron. 1948-ban kötött házasságot Benczédi Zsuzsannával, a házasságból egy korán elhalt fiú, András és három leány született, Edit, Hajnalka és Réka.

Lelkeszi szolgálatát hitoktató lelkészi minőségben a korondi egyházközségben kezdte 1941-ben. Innen 1944 végén szülőfaluja, a vargyasi egyházközség lelkészi állásába távozott, ahol 46 éven át szolgált nyugdíjba vonulásáig, 1990 márciusáig. Még negyedszázadon át segédkezett az úrvacsoraosztásokon. Egyetemes egyházi megbízatásai közül kiemelkedik főtanácsi tagsága 1973–1989 között.

A temetési szertartásán, szeptember 12-én, Andorkó Ferenc helybeli nyugalmazott lelkész, Ilkei Árpád helybeli lelkész, Török István esperes, Csete Árpád ULOSZ-elnök, a püspökség részéről Szabó László fejlesztési előadó-tanácsos szolgált.

Bíró Mihály (1944–2020)

Bíró Mihály nyugalmazott lelkész hosszas, de hittel és türelemmel viselt betegség után 2020. június 21-én, 76 éves korában elhunyt. 1944. december 4-én született Siménfalván. A Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán 1973–1977 között szerzett unitárius lelkészi oklevelet. Teológiai szakvizsgát 1977-ben, lelkészképesítő vizsgát 1978-ban tett. 1981-ben szentelték unitárius lelkésszé a Brassóban tartott zsinati ülésen.

1979-ben kötött házasságot Györfi Erzsébettel, két fiuk született: Mihály és József, életének büszkeségei. Lelkeszi szolgálatát 1977-ben kezdte Székelyderzsben, gyakorló segédlelkészi minőségben. 1978–1996 között Firtosmartonosban, 1996–2010 között Alsóboldogfalván szolgált rendes lelkészként, nyugdíjba vo-

nulásáig. 1989–1998 között a tordátfalvi egyházközség beszolgáló lelkésze volt. 1997–2008 között a Székelykeresztúri Egyházkör pénztárnoki tisztségét is betöltötte.

Nyugdíjba vonulását követően Székelykeresztúron élt feleségével, a helybéli egyházközség tagjaként. Súlyos betegségét nagy hittel és a tőle megszokott humorral viselte, szerető családja gondoskodásától körülvéve.

Igaz lélekkel, tiszta hűséggel, cselekvő szeretettel szolgálta családját, egyházát és népét egész életében. Temetési szertartását 2020. június 23-án Tódor Csaba helybéli lelkész végezte, a püspökség részéről Gyerő Dávid főjegyző szolgált.

Kelemen Levente (1964–2020)

Kelemen Levente oklándi lelkész 1964. október 13-án Székelyudvarhelyen született, szülőfalujában, Homoródújfaluban végezte elemi és általános iskoláit. Líceumi tanulmányait az 1979–1980. tanévben kezdte Kolozsvárott, itt érettségizett 1983-ban. A sikeres felvételi vizsga és a letöltött kötelező katonai szolgálat után az 1985–86-os tanévben kezdte meg egyetemi tanulmányait a Protestáns Teológiai Intézetben. Itt szerzett lelkészi oklevelet 1990. július 13-án. Gyakorló segédlelkézi szolgálatát a marosvásárhelyi egyházközségben végezte 1990. október 1-jétől. 1992. december 3-án szentelték unitárius pappá a Magyarsáron tartott zsinaton.

1992. december 13-án iktatták be az oklándi egyházközség lelkészi állásába. 1993 júniusában vette feleségül Évát. A 27 évig tartó boldog házasság gyümölcse: Kincső, Előd és Tas.

Kelemen Levente a vidék gazdasági fellendítéséért hozta létre a Project Harvest Hope – Az Aratás Reménysége Alapítványt, mintafarmot Homoród-karácsonyfalván és pékséget Oklándon. Emellett lelkészsége alatt újították fel a templomot, paplakot, az ő nevéhez kötődik megannyi hagyományörző tevékenység, a Tiszteletbeli Székely cím. A Homoródmentén élő székely közösség lelki életét gazdagító szolgálata, valamint a fiatal tehetségek felkarolása mellett a hagyományörzés és a műemlékvédelem iránt is elhivatott tevékenysége elismeréseként 2019. március 12-én a budapesti karmelita kolostorban dr. Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes az Áder János köztársasági elnök által adományozott Magyar Arany Érdemkereszt polgári tagozata kitüntetését adta át. A gyászszertartásra június 27-én került sor Oklándon, a szolgálatot Kovács István közügyigazgató és Rácz Norbert Zsolt püspöki titkár végezte.

ABSTRACTS

Mihály Balázs: *Mihály Szentábrahámi Lombard and Halle*

This article uses the results of the latest research concerning the works of Unitarian bishop, Mihály Szentábrahámi Lombard (1683–1758): Gizella Hoffmann's bibliographical notes on the Hungarian translation of the Latin manuscript: *The History of the Transylvanian Unitarian Church* transcribed from the original by János Kozma (1761–1840), and Zsuzsa Font's book *Transylvanians in the Pull of Halle and Radical Pietism*.

Between September 1712 and Spring 1713 Szentábrahámi Lombard was in Halle, Germany where he received serious encouragement from authors associated with Halle. While there is only a probability that Szentábrahámi Lombard studied with Jean le Clerc (1657–1736) while he was in Halle, it is known that while he was there he studied the works of Christian Thomasius (1655–1728), Friedrich Gladow (17th c. – 18th c.), and Johann Franz Buddeus (1667–1729). These were the main intellectual inspirations forming the bases of Szentábrahámi Lombard's thoughts on moderating confessional prejudices. Szentábrahámi Lombard's travel to Halle was sponsored by Hermannstadt (Sibiu (RO), Nagyszeben (HU)) patrons who wanted him to leave his Unitarian church, but he acted to the contrary.

Keywords: Halle (Germany), Hermannstadt (Sibiu (RO), Nagyszeben (HU)), pietism, prayer (history of); Buddeus, Johann Franz (1667–1729); Gladow, Friedrich (17th c. – 18th c.); Hoffmann, Gizella; Kozma, János (1761–1840); Le Clerc, Jean (1657–1736); Szentábrahámi Lombard, Mihály (1683–1758); Thomasius, Christian (1655–1728)

Gizella Keserű: *Agh István's Peregrinations (1734–1737)*

There is a rich literature covering the University of Padua's influence on Hungarian culture. Unitarian pilgrims frequented the university which offered a versatile, up-to-date knowledge up through the middle of the 17th century. Later they chose Leiden University which became one of Europe's finest

scholarly institutes. István Ágh's diary is unique as the primary source for the Unitarian peregrinations starting from the beginning of the 18th century. The diary contains details about the subjects Ágh studied, the courses he followed, his teachers, the books he bought, the expenses he incurred, and facts about his everyday life including many dutch sights. But the most important part of his notes are those that refer to the web of Socinian descendants, Mennonites, and Remonstrants and his connection to this web.

His thorough and multifaceted studies and variety of experiences made him an educated, fit principal of Kolozsvár's Unitarian College and later the Unitarian bishop.

His diary sheds light on unknown details of the previous generations' peregrinations.

Keywords: diary, Holland, Italy, Kolozsvár, Leiden, Padua, peregrination, Unitarian bishop, Unitarian College; Agh, István (1709–1786)

Elek Rezi: Joint Unitarian Theological Conferences in the last Decade of the 20th Century

This article examines the eight joint Unitarian theological conferences from 1993 through 2000 including the theological work of the conference organizer, Sztankóczy Zoltán (1916, Arad – 2000, Budapest), as well as each conference's program details and lecture titles.

The article highlights that the material of the lectures unfortunately remain fragmentary and recommends that all the conferences' materials should be collected for theological and ethical evaluation.

Keywords: ethical evaluation, theological evaluation, modern day interpretation, Unitarian conferences; Sztankóczy, Zoltán

Sándor Oláh: Denominational Compliance and Resistance with Romanian Communism

After Romania came under Soviet power, the communist program of transforming society started to unfold but hit the wall of massive social resistance. The political dictatorship used a variety of cultural and structural terror and

aggression to break this resistance. The socialist state regime forced individuals to acknowledge and serve the new power.

No wonder that churches had no options but to bow down, at least outwardly, to that power, and had to serve its program of transforming the society. The state integrated church institutions and used local clergy to fulfill its own purposes.

Reverend Imre Gellérd's (1920–1980) minutes and notes from the Siménfalva Unitarian Parish Archives show this state project happening. In the nineteen-fifties ministers had to find a balance between the church hierarchy (the bishopric and the dioceses) and local centers of state power (the local councils, and the district and provincial centers).

Ministers had to comply with, and fulfill, political mobilization and social tasks: acts designed to manipulate the congregants into submitting themselves to the state and internalizing the new ideology. Ministers and teachers, as heads of local communities, had to serve the purposes of state propaganda, convincing people that the new power was legitimate.

Local propaganda had to achieve the following: changing the local routine (obligatory compliance with the state) and adhering to state propaganda that contained ideological and even mythological elements (e.g., war against the use of bacteria in war, war for peace).

The tragedy of the state's propaganda effort was the effect that, in spite of an individual's compliance and seeming acceptance, one could not tell how deeply their personality and personal belief system was affected or compromised.

Keywords: archives, belief system, communism, compliance, fifties, ideology (state), personlity, propaganda (state and local), resistance, Siménfalva, Unitarian Church; Imre Gellérd (1920–1980)

STUDII

Mihály Balázs Mihály Szentábrahámi Lombard și Halle	239
Gizella Keserű Peregrinarea lui István Agh (1734–1737)	253
Elek Rezi Conferințe teologice comune unitariene la sfârșitul secolului al 20-lea	266
Sándor Oláh Experiența dictaturii 2. Zilele lui Imre Gellérd la Șimonești în anii cincizeci	278

ATELIER

Sándor Kovács (îngrijitor de ediție) Date referitoare la ancheta disciplinară a lui Ferenc Balázs	307
--	-----

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

László Szabó Gânduri comemorative	317
István Ledán M. Corp și suflet	323
István Ledán M. O dramă în familie: Ismael și Agar	328

RECENZII

Dávid Szigeti Molnár: Andrea HEVESI: „*Să se roagă și să cânte cu noi pentru Dumnezeu*”. *Cântecul bisericesc unitarian în secolul al 17-lea* (Budapesta: MUEME, 2018), 281. pp. 336

Obituar

András Dimény 340
Mihály Bíró 340
Levente Kelemen 341

Rezumate 342

Indexat de Religious and Theological Abstracts.



Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

Mihály Balázs Mihály Szentábrahámi Lombard and Halle	239
Gizella Keserű Agh István's Peregrinations (1734–1737)	253
Elek Rezi Joint Unitarian Theological Conferences in the Last Decade of the 20 th Century.	266
Sándor Oláh Denominational Compliance and Resistance with Romanian Communism.	278

WORKSHOP

Sándor Kovács (republisher) Data Concerning Ferenc Balázs's Disciplinary Investigation.	307
--	-----

SERMONS

László Szabó Long Live the Nation, Long Live the Homeland!	317
István Ledán M. Body and Soul.	323

István Ledán M. Drama in Family: Ishmael and Hagar	328
---	-----

BOOK REVIEWS

Dávid Szigeti Molnár: Andrea HEVESI: „ <i>They shall sing and pray with us to the Lord</i> ”. <i>The Unitarian Church Song in the 17th Century</i> (Budapest: MUEME, 2018), 281. pp.	336
--	-----

Obituary

András Dimény	340
Mihály Bíró	340
Levente Kelemen	341

Abstracts	342
-----------------	-----

Indexed by Religious and Theological Abstracts.



Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.